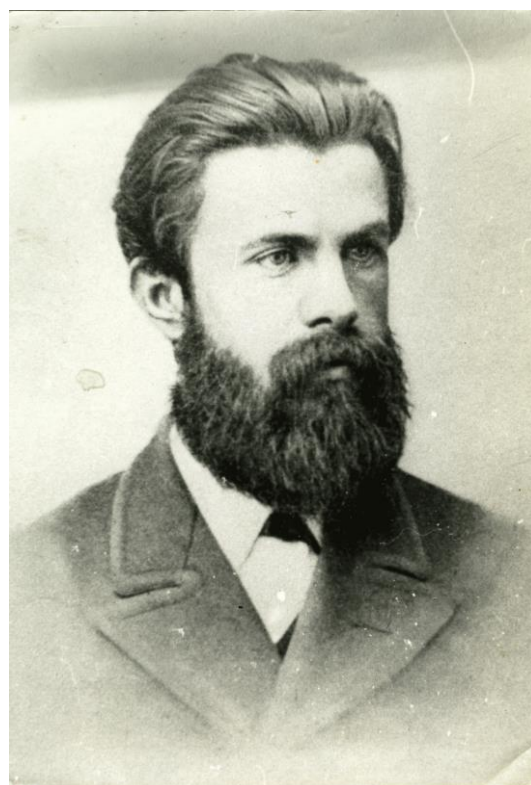

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

МИКОЛА ВЕТЕШ

***АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ
НАУКИ***

**Матеріали до лекцій для аспірантів
Ужгородського національного університету**

Ужгород – 2022

УДК 323 (031)
ББК Ф4я20
В 26

Вегеш М. Актуальні проблеми політичної науки. Матеріали до лекцій для аспірантів Ужгородського національного університету. Ужгород, 2022. 163 с.

Рецензенти:

Асланов Стеллас Антипович, доктор політичних наук, професор кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Буркало Валентин Васильович, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Петрінко Віктор Степанович, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри політології і державного управління ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
(Протокол № 13 від 13 червня 2022 року)

Схвалено науково-методичною комісією факультету суспільних наук
(Протокол № 8 від 7 червня 2022 року)

До навчально-методичного посібника доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша увійшли матеріали до лекцій для аспірантів Ужгородського національного університету, які вивчають навчальну дисципліну «Презентація наукових результатів та управління науковими проектами» (розділ «Історія та теорія української і зарубіжної політичної науки»). Йдеться про основні етапи становлення і розвитку світової політичної науки, аналізується політологічна спадщина Габрієля Алмонда, Карла Гаусгофера, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського. Робиться спроба з'ясувати внесок сучасних закарпатських науковців у політичні науки.

Видання розраховане на магістрів і аспірантів Ужгородського національного університету.

© Вегеш М.М., 2022
© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022

ЗМІСТ

Біля джерел політичної науки	4
На шляху політології.....	4
Френсіс Лібер – перший професор політології.....	4
Габріель Алмонд про етапи становлення політичної науки.....	6
Чиказька школа політичних наук.....	7
Франкфуртська школа.....	8
Міжнародна асоціація політичних наук.....	10
Габріель Алмонд – класик сучасної політології	12
Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика	20
«Відживлення демократії» Жана-Франсуа Ревеля	34
Історико-політологічна концепція Михайла Драгоманова	39
Історико-політологічна концепція Михайла Грушевського та місце в ній історії Закарпаття	48
Михайло Колодзінський: науковець і військово-політичний діяч	68
Політична наука в Ужгородському національному університеті	103
Фундатори політичної науки в Ужгородському університеті.....	108
Кадровий потенціал.....	112
Видання підручників і посібників.....	116
Наукова робота.....	119
Міжнародні зв'язки.....	135
Олашин М. Публікації Миколи Вегеша з політичних наук	150

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

На шляху до політології

У 1613 році доктор права Лейденського університету в Нідерландах Гуго Гроцій взяв участь у релігійно-політичному спорі між «гомаристами» і «армініанами» (за іменами професорів Гомара і Армінія), приєднавшись до «армініан». Боротьба була жорстокою і закінчилася перемогою «гомаристів». Гроція засудили до довічного ув'язнення. В тюрмі він пробув близько двох років і звільнився за допомогою своєї жінки Марії. За переказами, він був винесений в ящику з книгами і в одязі каменяря врятувався втечею до Франції. Саме в 1613 р. в Лейденському університеті почалося формальне викладання політики. Гуго Гроцій вперше розмежував предмет юриспруденції й політичної науки. До першого він відніс питання права і справедливості, а до другого – цілеспрямованість і користь. Із трактування Гроцієм проблем виникнення внутрішньодержавного права, переходу від «природного стану» до «громадянського суспільства» і держави випливає, що в сфері політики до правового принципу справедливості приєднується політичний принцип користі. При цьому в якості визначальної причини виникнення політичних явищ (держави і законів) виступає природне право (і справедливість), а користь – тільки як привід. Головна праця Гуго Гроція – «Про право війни і миру» (1625): «війни ведуться заради укладення миру», «кінцевою метою війни є мир».

В 1622 р. в Упсальському університеті (Швеція) була заснована перша кафедра з ораторства і політики, а в 1640 р – в академії Або створена кафедра політики та історії. В першій третині XIX ст. політологічні кафедри виникають в Німеччині: в Мюнхені (1814), Тюбінгемі (1817), Вюрцбурзі (1822) та Франкфурті (1823). В 1855 році в Дубліні (Ірландія) у новозаснованому Католицькому університеті створено кафедру з соціальної та політичної науки, яка згодом стала факультетом етики та політики. Формування політичної науки у Франції зайняло майже 50 років – між виникненням у 1871 році Вільної школи політичних наук у Парижі та виходом у світ в 1913 р. праці А.Зігфріда «Політична карта західної Франції при третій республіці».

Френсіс Лібер – перший професор політології

17 лютого 1858 року в Нью-Йорку в Колумбійському коледжі (майбутньому знаменитому Колумбійському університеті) була створена перша кафедра історії і політичної науки, засновником і першим завідувачем якої став Френсіс Лібер, перший в історії професор політичної науки. Саме в цей день він виступив з інавгураційною промовою «Історія і політична наука – дослідження у вільних країнах».

Френсіс Лібер народився 18 березня 1800 р. в Берліні, в молодому віці включився до революційної діяльності, встиг взяти участь у битві під Ватерло, мріяв про замах на Наполеона III. Після важкого поранення повернувся в

Німеччину, взяв участь у ряді студентських демонстрацій, був заарештований а згодом звільнений, і нарешті, в 1820 р. одержав науковий ступінь доктора, захистивши дисертацію з математики в університеті міста Йен. Потім вивчав прикладну математику в університетах Галле і Дрездена. Знову революційна діяльність і щоб уникнути нового арешту Френсіс Лібер емігрував до Англії, а звідти до США.

В США Лібер читав лекції з історії і політики та переклав на англійську мову праці провідних французьких і німецьких філософів і соціологів. В 1835 р. він одержав першу академічну посаду завідувача кафедри і професора історії і політичної економії в коледжі Південної Кароліни, де безперервно працював до 1856 р. Саме там Лібер написав праці, які створили йому репутацію політичного філософа, наприклад «Посібник з політичної етики», «Правова і політична герменевтика», «Закони власності», «Громадянська свобода і самоуправління».

В своїй інавгураційній промові 1858 року Лібер говорив про те, що «моральний індивідуалізм людини і суверенна необхідність його життя в суспільстві, чи той факт, що людство і суспільство є дві ідеї, які й помислити не можуть одна без одної, ведуть нас до парних понять права і обов'язків. Політична наука базується на тій найбільш фундаментальній істині, що як ідея права не може бути філософськи проголошена без ідеї обов'язковості, так і ідея обов'язковості не може бути проголошена без ідеї права». Сам Лібер претендував на авторство висловлювання «нема прав без обов'язків, як і нема обов'язків без прав», причому, обурювався коли її приписували Карлу Марксу.

На відміну від всіх своїх попередників і сучасників Лібер скрупульозно аналізував методи, об'єкти і цілі викладання політичної науки. Його методологічний підхід до вивчення політики можна вважати плюралістичним, в межах якого він стверджував, що статистика і герменевтика є похідними наукового трактування політики, яка має справу з правовою істотою, тобто громадянином. Лібер першим в політичній науці застосував герменевтику в політичному аналізі, доводячи, що вона корисна не тільки для політологів, але й для пересічних громадян. На його глибоке переконання герменевтика – це галузь наукового знання, яка встановлює принципи інтерпретації і побудови текстів, таких, зокрема, як Конституція, що дозволяє конституювати американське політичне життя. Лібер також вважав, що важливою складовою політичної науки є історія, оскільки вона забезпечує її численними фактами. Він любив повторювати висловлювання історика Августа Шлецера, який ввів до наукового обігу термін «статистика»: «історія є безперервна статистика, а статистика є історія, охоплена в даний момент». Ще в 1836 р. Лібер запропонував Конгресу США «Меморандум про статистику», в якому закликав до скрупульозного і детального зібрання фактів і формулювання узагальнень, корисних як для громадян, так і для республіканських державних діячів. Цей напрямок наукової діяльності Лібера згодом зробив суттєвий вплив на формування в ХХ столітті кількісних методів дослідження соціальних наук.

Лібер одним із перших запропонував трактування держави і нації. Згідно з його інтерпретацією, єдність нації формується на основі спільної культури і історичної долі, що знаходять відображення в конкретних політичних інститутах. Нація виникає в ході еволюційного процесу, вона не може бути результатом укладення якого-небудь договору між громадянами або штатами. Ця концепція Американського Союзу оправдувала твердження про те, що Союз назавжди і він неподільний. До речі, Авраам Лінкольн використав ідею Лібера у своїй інавгураційній промові. На прохання американського президента Лібер підготував «Інструкції для командування армій Сполучених Штатів на полях битв», які ввійшли в історію як наказ №100 і як «код Лібера». Пізніше на основі «Інструкції» була розроблена кодифікація законів і правил ведення війни (Гаазький і Женевський міжнародні договори).

Френсіс Лібер завідував заснованою ним кафедрою історії і політичної науки Колумбійського коледжу в Нью-Йорку з 1858 до 1865 років, коли був замінений своїм учнем Джоном Берджесом, після чого до останніх днів життя 2 жовтня 1872 р. був завідувачем кафедри конституційної історії і публічного права на юридичному факультеті того ж коледжу. В 1865 р. Лібер був одним із засновників Американської асоціації соціальних наук. На думку А.Корюшкіна, 1880 рік – це рік народження політичної науки. Того ж року започаткувала свою роботу аспірантура при Колумбійському коледжі.

Габріель Алмонд про етапи становлення політичної науки

Щоб зрозуміти сутність сучасної політології як наукової і навчальної дисципліни, необхідно зясувати її стислу історію розвитку і конституювання. Найбільш вдало це зробив відомий американський вчений Габріель Алмонд у праці «Політична наука: історія дисципліни». Він писав: «Коли б ми спробували побудувати графічну модель історії розвитку політичної науки у вигляді кривої, що відображає прогрес у вивченні політики протягом століть, то почати її варто було б із зародження цієї науки в Стародавній Греції. В епоху розквіту Стародавнього Риму крива піднялася б дещо вгору, потім йшла б приблизно на одному рівні упродовж періоду середньовіччя, істотно зросла б у часи Ренесансу й зробила різкий стрибок у ХХ ст., коли політична наука отримала справді професійний характер. Ця крива відобразила б і якісне вдосконалення уявлень про дві основні проблеми політичної науки: про властивості політичних інститутів і про критерії їхньої оцінки».

Далі Г.Алмонд зазначає, що «упродовж ХХ ст. у цієї кривої було б три вершини. Перша з них припадає на міжвоєнне десятиліття (1920-1940 рр.) і пов'язана з чиказькою школою – саме тоді були розроблені програми емпіричних досліджень, у яких суттєва увага приділялася психологічній і соціологічній інтерпретаціям політики, а також підкреслювалося значення кількісних факторів. Друга вершина в розвитку політичних досліджень була досягнута в перше десятиріччя після Другої світової війни, удосконалення традиційних політологічних субдисциплін і зростання професіоналізації. Це

відобразилося у створенні наукових установ, численні працівники яких об'єднувалися не стільки на основі ієрархічної структури, скільки за діловими якостями, а також у створенні професійних асоціацій і об'єднань спеціалістів, у створенні наукових журналів тощо. Третій стрибок політичної науки в ХХ ст. визначився введенням логіко-математичних методів дослідження, а також застосуванням економічних моделей у рамках теорії «раціонального вибору» і «методологічного індивідуалізму». Отже, ми бачимо, що Алмонд чітко визначає історичні періоди розвитку політичної науки, методи її досліджень, а також сутнісні ознаки цієї науки. Разом з цим він у своєму дослідженні вказує на формування політичної науки як навчальної дисципліни.

Наукова і навчальна дисципліна з політології становить сукупність вчених, які спеціалізуються в цій сфері суспільного знання, вивчає і розробляє її науково-теоретичну і практичну сторони, здійснює функції контролю через відповідні установи як над працюючими в цій сфері дослідниками, так і над тими, хто збирається вступити на цей шлях.

Простежуючи головні етапи становлення політичної науки, Г.Алмонд зупинився на кількох моментах: 1) професіоналізація політичної науки в ХХ столітті; 2) Чиказька школа; 3) Друга світова війна і післявоєнна поведінкова революція; 4) розвиток політичної науки в Європі.

Чиказька школа політичної науки

Стати видатним вченим-новатором свого покоління в галузі політичної науки Чарльзу Меррієму допоміг динамічний розвиток Чикаго – там були зосереджені значні матеріальні ресурси, і в перші десятиліття ХХ століття яскраво простежувався потяг до розвитку культури. Немаловажну роль, на думку Алмонда, відігравав взаємозв'язок академічної роботи і політичної кар'єри Чарльза Меррієма. Після публікації «Нових аспектів політики» (1925) він зайнявся різноманітними дослідницькими програмами під егідою чиказького департаменту освіти, про яких говорили як про нову «школу» наукових розробок. Меррієма справедливо можна назвати новатором в науці: спочатку він створив при Чиказькому університеті Комітет з дослідження в галузі суспільних наук, серед завдань якого була фінансова підтримка найбільш перспективних проектів чиказьких вчених. Згодом він створив Раду, яка вже сприяла вченим на загальнонаціональному рівні. Праця над першим значним дослідницьким проектом велася під керівництвом Гарольда Госнелла. Разом з Мерріємом вони досліджували вибори мера Чикаго в 1923 р., залучаючи до роботи студентів. Техніка проведення експерименту, застосована Госнеллом, була досить строгою: учасники експериментальних груп проходили скрупульозний відбір, до опитуваних застосовували різноманітні стимули, одержані результати аналізували на основі найпередовіших для того часу статистичних методологій. Згодом Госнелл провів аналогічні експерименти в Англії, Франції, Німеччині, Бельгії та Швейцарії.

Систему Меррієма до політичної психології блискуче застосував Гарольд Лассуелл. Протягом 1927-1939 рр. він видав шість книг, які Алмонд, без перебільшення, теж вважає новаторськими. Монографія «Технологія пропаганди в світовій війні» поклала початок новому типу наукової літератури про засоби масової інформації, пропаганді та зв'язках з громадськістю. Монографія «Психопатологія і політика» була написана на основі аналізу діяльності конкретних політиків, частина з яких мала порушення психіки. Різноманітні типи політичних режимів і процесів Лассуелл дослідив у монографії «Світова політика і особиста незахищеність». В книзі «Політика: хто що, коли і як одержує» вчений дослідив взаємодію еліт. Його перу належала також праця про вплив світової економічної кризи на політику, причому розглянув проблему на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Ще один член чиказької школи Кінсі Райт досліджував міжнародні відносини.

Чиказька школа продовжувала свою роботу до кінця 30-х років, поки університетська адміністрація на чолі з Хатчінсом не піддала сумнівам цінність емпіричних досліджень в галузі суспільних наук. Деякі відомі професори філософського факультету, зокрема Лассуелл і Госнелл, перейшли до інших університетів, а вихід на пенсію Меррієма практично звів нанівець діяльність чиказької школи.

Підсумовуючи роль чиказької школи, Девід Міллер у своїй «Історії політичної думки» відзначив, що «існують дві характеристики цього періоду, що заслуговують на особливу увагу. По-перше, незважаючи на зростання рівня науковості в працях таких окремих учених, як Меррієм, не було майже ніякої різниці між їх розумінням емпіричної наукової теорії і вивченням історії політичної думки. Вони сприймалися як взаємодоповнюючі напрямки, один з яких зосереджувався на аналізі тогочасних політичних процесів, а інший – на їх розвитку в часі. По-друге, призначення науки залишалось практичним. Її метою було спонукати до подальших політичних реформ і сприяти виробленню розумної публічної політики».

Франкфуртська школа

Творцями Франкфуртської школи, яка склалася в 30-х роках ХХ ст. на базі Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, визнають М.Хоркхаймера, Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромма, Ю.Габермаса. Навколо Франкфуртської школи групувалися опозиційно налаштовані марксистські мислителі, що різко критично ставилися до капіталізму, але вважали, що ідеологи ортодоксальних лівих партій вихолостили і вульгаризували широту діалектичного аналізу. В умовах посилення нацистської партії Франкфуртська школа встигла врятувати архів Маркса і Енгельса, переславши його в Радянський Союз. Після приходу до влади нацистів у 1933-1935 рр. Інститут розміщувався в Женеві, потім в Нью-Йорку (1935-1940) та Каліфорнії (1941-1952). У 1953 р. Інститут повернувся до Університету Франкфурта в

Німеччину. Виходячи з такої географії, в історії Франкфуртської школи можна виділити три найважливіших періоди: європейський, американський та західнонімецький (50-60-ті роки ХХ ст.).

Якщо для першого періоду Франкфуртської школи найважливішим був внесок, зроблений Хоркхаймером і – в меншому ступені – Фроммом і Маркузе; якщо для другого періоду найважливішим був спадок Хоркхаймера і Адорно (роботи Фромма, не дивлячись на їх популярність, не зіграли на цьому етапі вирішальної ролі для розвитку школи в цілому), то у фокусі третього періоду опиняються Адорно (в теоретичному відношенні) і Маркузе (в політичному відношенні). Франкфуртська школа оформилася на хвилі розповсюдження соціалістичних і фрейдистських ідей в середовищі західних інтелектуалів. Необхідність подальшого розвитку марксизму в умовах ХХ століття, на думку франкфурців, обумовлювалася придушенням робітничого руху в Західній Європі та зародженням фашизму.

Основними ідейними джерелами філософії Франкфуртської школи прийнято вважати марксизм, фрейдизм і гегельянство. У Маркса були взяті категорії відчуження, класова боротьба (де пролетарія більше не активна сила). Всі суперечності капіталістичного суспільства зводилися до категорії відчуження. Історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого божевілля розуму. У Фрейда взята ідея людини: структура особи і безсвідоме. Через фрейдизм – виходячи з принципу задоволення – задовольняються всі інстинкти, що приводять до контролю над собою. В боротьбі з природою і соціальним середовищем людина пригнічує інстинкти, керуючись принципами реальності, змінює їх. Тобто принцип задоволення підкоряється принципу реальності, що підпорядковує людину суспільству. У Гегеля взята діалектика. Нею замінюється діалектичний матеріалізм. Взятий також закон заперечення заперечення, який трансформований в абсолютне заперечення. У Вебера запозичене поняття раціональності, яке допомагає піти від «одновимірності» суспільства і людини; у Канта взяті ідеї критики традиційного мислення.

Основними ідеями Франкфуртської школи вважаються зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду єдиного сучасного індустріального суспільства; заперечення революційної ролі пролетаріату; критика тоталітаризму та авторитарної особистості. Отже, в центрі уваги представників Франкфуртської школи – людина у сучасному тоталітарному суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства у вільну асоціацію індивідів, де кожний зможе проявити свої можливості для творчості.

Макс Хоркхаймер (1895-1973) вважав, що головне завдання філософії ХХ століття – допомогти людині вистояти під натиском тоталітарних режимів. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке можливо сформулювати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. Теодор Адорно (1903-1969) вважав, що панування капіталу пронизує все суспільство. Контроль над масами й маніпуляція ними

відбуваються завдяки стандартизованій «індустрії культури», яка заперечує індивідуальність і свободу. На переконання Адорно, «що менше в суспільстві гуманізму, то не певніша незалежність людини в суспільстві». У роботі «Одновимірна людина» Г.Маркузе показує як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. В цьому суспільстві відбувається не тільки техніко-технологічне, але й духовне нівелювання. Вчений доводив, що індустріальне суспільство складається з маніпуляторів і маніпульованих, в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства, робить людей одновимірними в діях, вчинках, мисленні. Ерік Фромм (1900-1980) дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада у тоталітарних суспільствах легко і з успіхом використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухняною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства.

Міжнародна асоціація політичних наук

Переломним моментом у розвитку політичної науки стала міжнародна конференція, організована в 1948 р. з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі. На ній було прийнято спеціальну резолюцію, в якій систематизовано і запропоновано основні напрямки політичної науки: 1) Політична теорія; 2) Політичні інститути; 3) Партії, рухи, асоціації; 4) Міжнародні відносини.

В 1949 р. під егідою ЮНЕСКО створено Міжнародну асоціацію політичної науки. Ініціаторами виступили представники американської, британської, канадської, французької національних асоціацій. Її мета – сприяння розвитку і поширенню політичних наук шляхом налагодження співробітництва вчених різних країн, стимулювання наукових досліджень у цій галузі в міжнародних масштабах, організація міжнародних конгресів і «круглих столів», поширення наукової інформації з питань політики і забезпечення необхідними документами.

Міжнародна асоціація політичної науки формується на основі таких принципів і членства: колективне – національні і регіональні асоціації, що визнані МАПН як представницькі (вони направляють своїх представників у раду, яка збирається кожні три роки і обирає виконавчий комітет); індивідуальне – для тих, хто професійно займається політичною наукою або цікавиться нею; асоціативне – науково-дослідні інститути, бібліотеки, факультети університетів та інших організацій.

МАПН має консультативний статус у рамках Економічної і Соціальної Ради ООН та ЮНЕСКО, входить до Міжнародної Ради соціальних наук. Членом МАПН може бути національна асоціація політичних наук, мета і завдання якої відповідають принципам і завданням МАПН, яка має достатню кількість членів, публікацій і наукових досліджень у галузі політичних наук. Асоція видає журнал. Штаб-квартира Асоціації розміщена в Парижі, а її секретаріат – на факультеті політичних наук університету Осло (Норвегія).

Конгреси МАПН проводяться один раз на три роки і складаються з трьох частин: сесії з основної проблеми, визначеної програмовим комітетом; сесії дослідних комітетів і засідання групи дослідження. Періодично проводяться засідання Виконкому і Програмового комітету МАПН, форуми регіональних асоціацій політичних наук, тематичні міжнародні конференції, засідання постійних комітетів і дослідних груп. Офіційні мови МАПН – англійська і французька.

В тематиці конгресів 60-70-х років переважала проблематика розвитку «політичних систем» і «політичних структур», а в 90-х роках перевага віддавалася гендерній політичній теорії, фемінізму, політичній екології, глобалістиці, порівняльній політології, вивченню соціальних і політичних змін, що виникають з поширенням Інтернету. Для сучасного стану розвитку політичної науки притаманна поява інтересу до тематики гібридних спеціальностей – політичної соціології, політичної філософії, політичної географії, політичної психології, релігії і політики, політичного відчуження, політики і етнічних процесів, політичної освіти, міжнародної політичної економії, біології та політики. Вже піднімається питання про створення «генеалогічного дерева політичної науки».

ГАБРІЕЛЬ АЛМОНД – КЛАСИК СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Габріель Алмонд народився 12 січня 1911 року в м. Рокайленд (США). Одержав ступінь бакалавра в 1932 р., а в 1938 р. в Чиказькому університеті захистив докторську дисертацію. Потім був на викладацькій роботі, зокрема в Бруклінському коледжі (нині – міський університет Нью-Йорка). У роки війни Алмонд служив в Укрвалінні військової інформації та Управлінні з оцінки ефективності стратегічних бомбардувань при Міністерстві оборони США. У повоєнний час Алмонд знову повертається до викладацької роботи – спочатку в Йельському (1947-1951, 1959-1963) і Прістонському (1951-1959) університетах. З 1963 р. займає посаду професора політичної науки в Стенфордському університеті. Поряд з цим Алмонд викладав політичні науки в різних країнах світу.

Габріель Алмонд був членом національної Академії наук, Американського філософського товариства, американської академії мистецтв і наук, Американської асоціації політичної науки. Він багато разів удостоювався престижних нагород у галузі політичних досліджень, зокрема лауреат премії імені Дж. Медісона (1981). Він автор багатьох праць, серед яких отримали світове визнання: «Політичні системи регіонів, що розвиваються» (1960), «Громадянська культура» (1963), «Порівняльна політологія: еволюційний підхід» (1966), «Політичний розвиток» (1970), «Порівняльна політологія: системи, процес, політичний курс» (1978), «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980), «Прогрес і його недоліки» (1982), «Сучасна європейська політика» (1999), «Сучасна порівняльна політологія» (2000). Помер Габріель Алмонд 25 грудня 2002 р.

Щоб зрозуміти сутність сучасної політології як наукової і навчальної дисципліни, необхідно зясувати її стислу історію розвитку і конституювання. Найбільш вдало це зробив відомий американський вчений Габріель Алмонд у праці «Політична наука: історія дисципліни». Він писав: «Коли б ми спробували побудувати графічну модель історії розвитку політичної науки у вигляді кривої, що відображає прогрес у вивченні політики протягом століть, то почати її варто було б із зародження цієї науки в Стародавній Греції. В епоху розквіту Стародавнього Риму крива піднялася б дещо вгору, потім йшла б приблизно на одному рівні упродовж періоду середньовіччя, істотно зросла б у часи Ренесансу й зробила різкий стрибок у ХХ ст., коли політична наука отримала справді професійний характер. Ця крива відобразила б і якісне вдосконалення уявлень про дві основні проблеми політичної науки: про властивості політичних інститутів і про критерії їхньої оцінки».

Далі Г.Алмонд зазначає, що «упродовж ХХ ст. у цієї кривої було б три вершини. Перша з них припадає на міжвоєнне десятиліття (1920-1940 рр.) і пов'язана з чиказькою школою – саме тоді були розроблені програми емпіричних досліджень, у яких суттєва увага приділялася психологічній і соціологічній інтерпретаціям політики, а також підкреслювалося значення кількісних факторів. Друга вершина в розвитку політичних досліджень була

досягнута в перше десятиріччя після Другої світової війни, удосконалення традиційних політологічних субдисциплін і зростання професіоналізації. Це відобразилося у створенні наукових установ, численні працівники яких об'єднувалися не стільки на основі ієрархічної структури, скільки за діловими якостями, а також у створенні професійних асоціацій і об'єднань спеціалістів, у створенні наукових журналів тощо. Третій стрибок політичної науки в ХХ ст. визначився введенням логіко-математичних методів дослідження, а також застосуванням економічних моделей у рамках теорії «раціонального вибору» і «методологічного індивідуалізму». Отже, ми бачимо, що Алмонд чітко визначає історичні періоди розвитку політичної науки, методи її досліджень, а також сутнісні ознаки цієї науки. Разом з цим він у своєму дослідженні вказує на формування політичної науки як навчальної дисципліни.

Наукова і навчальна дисципліна з політології становить сукупність вчених, які спеціалізуються в цій сфері суспільного знання, вивчає і розробляє її науково-теоретичну і практичну сторони, здійснює функції контролю через відповідні установи як над працюючими в цій сфері дослідниками, так і над тими, хто збирається вступити на цей шлях.

Простежуючи головні етапи становлення політичної науки, Г.Алмонд зупинився на кількох моментах: 1) професіоналізація політичної науки в ХХ столітті; 2) Чиказька школа; 3) Друга світова війна і післявоєнна поведінкова революція; 4) розвиток політичної науки в Європі.

Габріель Алмонд одним із перших серед політологів зайнявся проблематикою сучасних політичних систем. Розвиток цієї концепції пройшов чотири основні етапи: **На першому етапі (1956-1960)** Алмонд запозичив у Істона методологію ставлення до політичної системи як до «широкої концепції». Він зосереджує увагу не на інститутах, організаціях чи групах, а на вивченні ролей і структур. Під ролями він розумів взаємодіючі одиниці політичної системи, а під структурами – моделі взаємодії. Він також ввів концепцію політичної культури, яка вмонтована в конкретну модель. На думку Алмонда, ці моделі здебільшого виходять за межі політичної системи.

На другому етапі (1960-1965) Алмонд розробляє ряд структур і функцій, а також формулює основні концепції порівняльної політології. Місце держави він замінює політичною системою, місце влади зайняла функція, місце установи – роль, місце інституту – структура. З допомогою цих категорій Алмонд доводить, що політичні системи усіх країн мають загальні характеристики: 1) в усіх політичних системах є політичні структури; 2) в усіх політичних системах виконуються одні й ті самі функції; 3) вся політична структура багатофункціональна; 4) усі політичні системи з точки зору культури є змішаними. До цього Алмонд включає ще систему входів, виходів і зворотнього зв'язку, які розробив Істон, але суттєво їх вдосконалює. До функцій входу Алмонд відносить: політичну соціалізацію; артикуляцію інтересів; агрегування інтересів; політичну комунікацію. До функцій виходу – розробку норм-законів; застосування норм; контроль над дотриманням норм. Функції входу здійснюються переважно неурядовими підсистемами, а функції виходу –

прерогатива уряду. На думку Ф.Кирилюка, ці категорії зробили схему Алмонда занадто однобічною, оскільки вони базувалися лише на американських і західноєвропейських уявленнях про політику. Але, з іншого боку, навряд чи можна Алмонда за це піддавати критиці, бо саме американська і західноєвропейська моделі є основними і класичними, які можна порівнювати. Про які б суспільства не йшла мова, але політична система виконує всі важливі функції: формування внутрішньої і зовнішньої політики; політичне керівництво та управління суспільством в усіх сферах життя; регулювання та гармонізація суспільних відносин між соціальними групами, партіями, організаціями, громадянами; забезпечення економічних, політичних, громадянських прав громадян; організація виборів та переформування органів влади; політичні традиції та підтримка наступності політичного життя суспільства; реакція на суспільну думку; вдосконалення законодавства; коригування та реформа самої політичної системи; підтримка діалогу з громадянським суспільством.

На третьому етапі (1965-1969) Алмонд вносить доповнення і загалом доопрацьовує свою ранню схему в «Порівняльній політології», яка витримала 7 видань. Порівняльна політологія сьогодні – одна з головних і лідируючих галузей сучасної політичної науки. Згідно з даними Міжнародної асоціації політичної науки, майже одна четверта всіх членів цього всесвітнього об'єднання політологів спеціалізується в галузі порівняльної політології і, таким чином, фактично домінує в світовій політичній науці. Дуже часто взагалі ставлять закономірне питання: чи можлива взагалі політологія без порівняння, без використання порівняльних методів? ІЮ насправді, порівняння належить до універсальних методів людського пізнання. Компаративісти часто говорять, що порівняння різних аспектів політичного світу, порівняння політичних систем, культур, інститутів, процесів тощо дозволяє краще зрозуміти не тільки інші країни і народи, але й самих себе – власну політику, політичну традицію, політичні порядки. Нарешті, порівняння – один із шляхів розуміння закономірностей, логіки політичних подій і процесів. Воно особливо важливо в тих галузях знання, де відсутній експеримент і методи порівняння дозволяють зафіксувати повторюваність, запропонувати гіпотезу, перевірити її та запропонувати прогнозування.

Безперечно, що використання порівнянь є проблематичним. Чи можливі взагалі порівняння? Адже немає однакових країн, явищ і подій, на що неодноразово звертали увагу сучасні політологи: «Кожний феномен унікальний, кожний процес, кожна нація, кожний індивід у певній мірі унікальні, а значить і не зрівнянні». Складно, наприклад, порівнювати британський парламент і Верховну Раду України. Ми можемо констатувати, що обидві ці структури є унікальні по-своєму. Але ми ж знаємо, що в житті ефективні порівняння відбуваються майже постійно і завжди. Габріель Алмонд в «Порівняльній політології» наводить висловлювання Алексіса де Токвіля, який пояснюючи як він писав «Демократію в Америці», висловлювався: «Хоча в своїй книзі я вкрай рідко говорив про Францію, я не написав жодної сторінки, не маючи її, так би мовити, перед очима». У більш загальному плані,

розмірковуючи про порівняльний (компаративний) метод, він висловив наступну думку: «Не маючи об'єкта для порівняння, розум не знає, в якому напрямку йому рухатися». Алмонд пояснює: «Порівнюючи минуле і сучасне своєї країни і спів ставляючи її досвід з досвідом інших націй, ми поглиблюємо свої уявлення про власні інститути. Вивчення політичного життя інших суспільств дозволяє побачити більш широке коло політичних альтернатив і висвітлює здобутки і недоліки нашого політичного життя. Виводячи нас за межі звичних установок, компаративний аналіз допомагає розширити наші знання про можливості політики».

Габіель Алмонд відносився до тих вчених, які могли дуже стисло і популярно викласти свої думки. Він писав: «Політична система являє собою сукупність інститутів (таких, як парламенти, бюрократії і суди), які формулюють і впроваджують в життя колективні цілі суспільства чи існуючих в ньому груп», а «порівняльна політологія – це вивчення політичних систем, в ході якого ми намагаємося зрозуміти ці системи не як ізольовані випадки, а через узагальнення і порівняння». «В принципі, - зауважує Алмонд, - порівняльна політологія може займатися порівнянням міст, штатів, міжнародних організацій, кланів і навіть окремих лідерів. Однак на практиці, хоча існує обширна література, присвячена порівнянню таких політичних інститутів, як політичні партії, групи інтересів і законодавчі органи, порівняльна політологія фокусує свою увагу на компаративному аналізі держав, чи того, що в розмові ми часто називаємо країнами».

Книга Алмонда та його співавторів побудована на принципі: спочатку задається аналітична матриця порівняльного дослідження політичних систем, інститутів, культур, процесів тощо, а вже потім вона ніби «накладається» на конкретні національні випадки. Треба відзначити, що на сьогоднішній день це найбільш розповсюджена і масова модель навчального посібника з порівняльної політології. В ній, безумовно, є свій резон, провірений часом. Разом з тим, визнаючи всі достоїнства цієї моделі, навряд чи варто її вважати ідеальною матрицею. Як матриця вона, зокрема, не включає в себе такі одиниці порівняння, які з'явилися в порівняльній політології нещодавно: глобальні мегатренди, транснаціональні корпорації тощо.

На четвертому етапі (1969-1970) Алмонд застосував структурно-функціональний метод до аналізу політичних систем, пов'язав рівень системного розвитку із структурною диференціацією суспільства і автономією його підсистем. В основу типологізації політичних систем Алмонда покладено комплексний критерій, який включає в себе тип поширених в державах і суспільствах цінностей і політичної культури. В якості базової характеристики політичних порядків він розглядає ступінь відповідності політичних ідеалів, на які було зорієнтовано суспільство, зі сформованими в ньому основними формами організації влади. На цій підставі Габріель Алмонд виділив такі політичні системи:

- англо-американського типу (США, Великобританія, Канада, Австрія);
(норми і цінності політичної культури поділяються більшістю суспільства і

державними інститутами; протиріччя між групами відкрито заявляються, а дії влади оскаржують ся їх супротивниками; існує чітка диференціація політичних ролей партій і груп інтересів, елітарних і не елітарних шарів; забезпечене панування легальних форм політичної боротьби, що зумовлює високу стабільність режиму і політичних порядків в цілому);

- континентально-європейського типу (Франція, Німеччина, Італія); (наявність менш однорідних політичних культур, які включають у себе не тільки сучасні демократичні орієнтації, елементи старих вірувань, традицій, стереотипів; суспільства більш сегментовані, в них, незважаючи на повне верховенство закону, дію потужних громадянських традицій, в більш гострій формі йдуть процеси ідеологічної боротьби, між партійної конкуренції, політичного суперництва за владу; типовими формами державного устрою є коаліційні уряди, інтенсивна між блокова конкуренція; політична стабільність досягається шляхом більш гострої і складної взаємодії суб'єктів);
- до індустріальних і частково індустріальних країн, або традиційних (Мексика, Бразилія); (висока еkleктичність політичної культури – традиції часом бувають прямо протилежними, що надає вкрай суперечливий характер політичного процесу; орієнтація громадян на лідера, а не на програмні цілі уряду; виконавчі органи влади постійно перевищують повноваження, беручи під контроль навіть законодавчі функції, відкрито втручаються в судові процедури; права і свободи громадян суттєво обмежені; авторитарні форми організації влади, практикуючи жорсткі, силові методи регулювання суспільних відносин);
- тоталітарні політичні системи (ідеологічна та адміністративна монополія над суспільством; влада гранично централізована, насильство є основним способом взаємодії держави і суспільства; політична участь громадян має скоріше ритуальний і декоративний характер; досягається таким чином стабільність політичних порядків існує тільки в інтересах пануючих верств).

Габріель Алмонд, характеризуючи політичну систему, виділив два рівні її аналізу: інституціональний (традиційно визначає інститути та їхні функції, механізм діяння держави) і орієнтаційний (виражає особливі форми відношення людей до різноманітних е демок). За допомогою останнього ним був охарактеризований особливий клас політичних явищ – політична культура, яка поєднувала інституціональний і реальний рівні функціонування політичної системи.

«Гостре почуття патріотизму американців, поважне відношення японців до політичних еліт, схильність французів до протесту – все це приклади того, як культурні норми можуть формувати політичне життя. Наші установки і цінності впливають на те, як ми діємо; це справедливо і по відношенню до політики. Функціонування політичних інститутів відображає, принаймні частково, позиції, норми і очікування громадян. Так, англійці використовують свої конституційні установки для підтримання власної свободи, в той час як в

Південній Африці і Північній Ірландії ті ж самі інститути були перетворені в засоби придушення. В періоди системних змін підтримка з боку суспільства може забезпечити становлення нового режиму, тоді як відсутність такої підтримки здатна підточити основи політичної системи. Для того щоб зрозуміти тенденції теперішньої і майбутньої поведінки якої-небудь нації, ми повинні відштовхуватися від ... політичної культури».

Разом з тим, відзначає Г.Алмонд, «політична культура не пояснює всього, що відбувається в політиці. Навіть люди з подібними цінностями і навичками будуть діяти по-різному, зіштовхуючись з різними можливостями чи проблемами. Аналогічним чином, було б невірно вважати, що політична культура є щось незмінне. Новий життєвий досвід може змінити установки індивідів: наприклад, селянин, що мігрував до міста, засвоює норми, пов'язані з міським способом життя. Це означає, що політична культура є ключовим елементом в опануванні політичного життя в певній країні чи певному часовому вимірі. Якщо ми не будемо це враховувати, ми не зрозуміємо як насправді функціонує політика».

Проблематику політичної культури Г.Алмонд розробляв разом з С.Вербою понад 30 років. Головним підсумком цієї роботи стало виведення поняття «громадянської культури», яку вони вважали змішаною формою. Сам Алмонд визначає теорію громадянської культури як теорію демократичної рівноваги. Її сутність полягає в тому, що демократична стабільність ймовірніша тоді, коли всілякі політичні процеси і орієнтації знаходяться в стані рівноваги, що можливе лише при змішаних формах політичних орієнтацій. Типологія політичної культури Алмонда вже давно вважається класичною: 1) приходська, в якій політичні ролі й орієнтації не відділені від релігійних, соціальних і економічних; 2) підданська, в якій політичні ролі й орієнтації, хоч і відокремились і диференціювалися, але мають пасивний характер; 3) партиципаторна, відповідно з якою громадяни виступають як активні суб'єкти політичного процесу. Реальні політичні культури є не що інше як змішання трьох згаданих типів. До змішаних культур, про що вже йшлося, Алмонд відносить і громадянську культуру, яка утверджується в умовах сучасної передової демократії.

Алмонд у праці «Порівняльна політологія сьогодні» великого значення надає характеристиці рівнів політичної культури. Він виділяє три таких рівні організації громадян, які притаманні політичній культурі кожної нації. Тобто, йдеться про їх відношення до: 1) політичної системи (національна гордість, національна ідентичність, легітимність уряду, принципи побудови); політичного процесу (роль громадян, розуміння політичних прав, роль уряду); результатів і наслідків реалізації політичного курсу (пріоритети політичного курсу уряду, рівень політичної системи).

Ставлення до системи. Говорячи про орієнтації системного рівня, Алмонд запитує: чи ідентифікують себе громадяни з нацією і чи приймають вони загальну систему управління? Твердячи про почуття національної гордості, вчений підкреслює, що така гордість проявляється у тих націй, які

мають тривалу історію, зокрема, США і Австралія. Під час політичної напруги подібне почуття загальної ідентичності і спільної національної історії часто солідаризує людей. В інших випадках, зазначає Алмонд, етнічна належність, мова або історія розділяють народ, що, в свою чергу може призвести до конфлікту і розколу. Для прикладу, терористи акти 11 вересня консолідували американську націю в боротьбі з тероризмом. Якщо взяти останні події в Україні, то необхідно погодитись з твердженням українських політологів, що загарбницька політика Путіна більше консолідувала українську націю, ніж попередня політика всіх українських президентів разом взятих. До цього додамо, що події в Україні свідчать не про розкол української нації, а використання російськими ЗМІ найбрудніших методів ведення інформаційної війни, яку, поки що Україна програє.

Алмонд особливо підкреслює, що успіх політичного процесу залежить також від легітимності політичної системи. Рівень легітимності високий тоді, коли громадяни вважають себе зобов'язаними підкорятися закону. Якщо вони не вбачають підстав для підкорення законам або слідують їм через страх, рівень легітимності низький. Він підкреслює, щоб не лежало в основі легітимності – традиція, ідеологія, громадянська участь – вона завжди утворює той фундамент, на якому будується взаєморозуміння між громадянами і політичною владою. На думку Алмонда, легітимність може бути підірвана там, де громадяни: 1) не погоджуються з межами політичної системи (Північна Ірландія, Югославія); 2) заперечують або зовсім відкидають принципи рекрутування лідерів і визначення політичного курсу; 3) втрачають віру в те, що в процесі політичних торгів лідери роблять все від них залежне для прийняття законів, які вимагаються, або в те, що керівництво країни дотримується чинного законодавства.

Ставлення до процесу. Алмонд акцентує на уявленні громадян про свою політичну роль. На думку вченого, є три різні моделі, які визначають роль громадян у політичному процесі. При цьому він ділить громадян на три категорії: учасники, піддані і парафіяни. У першій моделі учасники реально або потенційно включені в політичний процес. Вони поінформовані про політичне життя і висувають вимоги до політичної системи і залежно від виконання цих вимог надають свою підтримку політичним лідерам. При другій моделі піддані пасивно підкоряються державним чиновникам і законам, але не голосують і активно не втягнуті в політичне життя. При третій моделі парафіяни мають досить смутні уявлення про уряд і політику. Це неграмотні сільські жителі, які проживають у віддалених місцевостях, або просто люди, які ігнорують політику та вплив на їхнє життя.

Алмонд вважав, коли між людьми існує довіра, вони більш схильні до спільної боротьби за досягнення політичних цілей, а лідери груп виявляють велику готовність до утворення коаліцій. Керування великими націями вимагає формування широких коаліцій, тому там необхідний високий рівень довіри між лідерами, що дозволяє вести переговори і забезпечувати їхню чесність. Альтернативою довіри є ворожість, що може зруйнувати між групові і

міжособистісні відносини. Нерідко ворожість може перерости в насильство і агресивні дії.

Ставлення до політичного курсу. Алмонд вважає, що орієнтації рівня політичного курсу стосуються того, чого очікують громадяни і їх лідери від політичного рівня уряду. З точки зору позицій ставлення до державної політики політичні культури можуть бути консенсусними або конфліктними. У перших панує злагода, в других – суттєві розходження. Алмонд підкреслює, що якщо розходження тривають протягом якогось довшого часу, то в суспільстві можуть розвинути особливі субкультури. Небезпека полягає в тому, що ці субкультури нашаровуються на етнічні, національні або релігійні розходження (Північна Ірландія, Боснія, Ліван). Алмонд констатує: «Росповсюджені свого часу твердження про те, що в США всі групи іммігрантів будуть асимільовані в єдину американську культуру, не справдилися. Так, чимало американців англійського, ірландського, німецького, скандинавського, єврейського, італійського, африканського, мексиканського чи азійського походження зберігають у питаннях політики і політичного курсу ті ж пристрасті, що і їх етнічні брати. Провідником і опорою таких впливів виступає сім'я, община, школа, група рівних, група інтересів, політичні партії і засоби масової інформації. Фрагментація Радянської імперії, розпад Югославії, прагнення до незалежності в особливих в етнічному плані регіонах – все це відображає здатність мови, культури і історичної пам'яті створювати і підтримувати почуття етнічної і національної ідентичності серед частин сучасних держав». Більш детально цю проблему підняв С.Гантінгтон.

До головних тенденцій культурного розвитку сучасності Габріель Алмонд відносить: 1) модернізацію; 2) демократизацію; 3) маркетизацію.

КАРЛ ГАУСГОФЕР: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ГЕОПОЛІТИКА

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі часто розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен». Фактично, геополітика Р. Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм учителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля «Політична географія», у якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Снесарева, Х. Мольтке-старшого і А. Шліффена геополітика була «військовою статистикою», тобто синтезом фізичної та економічної географії. Проте політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною.

Своєрідну революцію в геополітиці здійснив англійський учений Гелфорд Джордж Макіндер (1861-1947). Маємо на увазі, перш за все, його працю «Географічна вісь історії». Схема Макіндера доволі проста: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом». Варто погодитись з правомірним твердженням дослідників, що саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала необхідність та закономірність розширення «життєвого простору». Своєю теорією Г. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

Р. Челлен, Ф. Ратцель і Г. Макіндер зробили великий вплив на формування геополітичної концепції одного із найвизначніших німецьких геополітиків ХХ століття Карла Гаусгофера (1869-1946). Він мало що додав до наукового визначення предмета, хоча зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Ще далі пішов, очолюваний К. Гаусгофером німецький журнал «*Zeitschrift für Geopolitik*», у якому геополітика розглядалася як наука «про відношення землі та політичних процесів», мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це «географічний розум держави».

Сучасні дослідники справедливо вважають К. Гаусгофера одним із засновників німецької геополітики. Він був визначним вченим, який відзначався фантастичною працелюбністю, володів унікальною майстерністю читання лекцій, був людяним і добропорядним. Необхідно погодитись з А. В.

Васильченком, що «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму» [3, с. 189]. Ці думки також розділяє британський дослідник з Університету Лафборо М. Геффернен. «У геополітиці Гаусгофера веймарського періоду расове теоретизування було здебільшого відсутнє. – констатує вчений. – Антисемітизм, що відігравав настільки важливу роль у нацистській ідеології, не справив помітного впливу на його праці (і навіть його дружина Марта була наполовину єврейкою). Головні зацікавлення Гаусгофера були пов'язані з простором й територією, а не з расою чи етносом. Його бачення Центральноєвропейської федерації (з Німеччиною в ролі панівної держави) було мультиетнічним, як і його ширші погляди стосовно Євразійського панрегіону, який він розглядав як транс культурну та позарасову область, засновану на союзі рівних у широкому сенсі партнерів» [13, с. 216-217].

К. Гаусгофер часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм [2, 29, 27]. Німецький дослідник В. Мазер відзначав, що «знайомство Гітлера вже у 1924 р. з теоріями Ратцеля, Гаусгофера і Макіндера про життєвий простір підтверджують не тільки його численні висловлювання в «Майн Кампф», але й аспекти його політики світового панування» [25, с. 173]. В іншій своїй монографії В. Мазер писав, що К. Гаусгофер іноді відвідував Гітлера і Гесса, які після невдалої спроби державного перевороту 1923 р. перебували в ув'язненні [26, с. 148]. Доведено, що вчений передав Гітлеру працю Ф. Ратцеля «Політична географія», яку останній використав під час роботи над «Майн Кампф». Мемуаристи й історики по-різному трактують вплив К. Гаусгофера на Гітлера. Негативно до вченого відносився особистий прес-секретар Гітлера Е. Ханфштагль [39, 40]. На сторінках його книги спогадів про події 20-30-х років автор стверджував, що Гітлер «опинився під великим впливом баварського генерала Гаусгофера, який деякий час виконував обов'язки на Далекому Сході і повернувся звідти фанатичним японофілом» [39, с. 73]. Е. Ханфштагль геополітичну концепцію К. Гаусгофера називає «повною нісенітницею», а самого вченого «геополітичним фантазером» [39, с. 163]. Він переконаний, що саме К. Гаусгоферу вдалося переконати Гітлера у необхідності подальшої співпраці з Японією. Про вплив К. Гаусгофера на Гітлера писав німецький історик І. Фест [37, с. 337]. Англійський історик Х. Тревор-Ропер доводив, що К. Гаусгофер «пропагував і розвивав у Німеччині ті доктрини Євразійської сухопутної імперії, які... досить швидко вдалося використати для...німецького завоювання Росії» [35, с. 26-27].

Нерідко сучасні дослідники намагаються перебільшити роль К. Гаусгофера щодо його впливу на формування світогляду Гітлера. Особливо це стосується публікацій про окультизм Третього рейху, участь К. Гаусгофера в різноманітних таємних товариствах (товариство «Туле», орден Зеленого дракона, товариство «Вріль»), масонських ложах тощо [21, 34, 38]. Вважаємо, що такі факти не підтверджуються джерелами, а дуже часто є вигаданими. У цьому відношенні ми поділяємо думку одного з найкращих біографів К. Гаусгофера А. Васильченка: «Сумнівні зв'язки Гаусгофера з Гурджієвим,

товариством «Вріль» і, звичайно ж, товариством «Туле» вже давно стали «суспільним здобутком» із галузі історично-фантастичної літератури. Далеко не в кожній книзі цього жанру можна знайти згадки про Рудольфа фон Зеботтендорфа, Дітріха Еккарте чи Вольфрама Зіверса, але там обов'язково присутня фігура Карла Гаусгофера. Ніби саме Гаусгофер посвятив Гітлера у «таємні науки», коли відвідав його під час ув'язнення в фортеці Лансберг. Однак якщо ми спробуємо зіставити ці вигадки з реальним життям генерала і професора геополітики, то побачимо, що легенди фактично не мали нічого спільного з дійсністю. Для того щоб зрозуміти їх нікчемність, достатньо поглянути на біографію Карла Гаусгофера... Гаусгофер ніколи не був у Тибеті, не входив ні до товариства «Туле», ні до товариства «Вріль» (факт існування якого до цього часу взагалі не доведено). Він не посвячував Гітлера у «тайні науки». Він взагалі зустрічався з Гітлером у період з 1922 до 1938 рр. не більше десяти разів» [3, с. 4].

Постать і геополітичну концепцію К. Гаусгофера досліджували українські й російські вчені К. Гаджієв [10, 11], О. Дугін [19], М. Нартов [28], М. Дністрянський [15-18]. «Завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави. – констатує М. Дністрянський. – І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики» [15, с. 86]. Не можна заперечувати твердження дослідника, що «незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політичній кон'юктурі, він часто змінював свої погляди» [15, с. 84]. Постать і наукову спадщину К. Гаусгофера вивчали через призму розвитку окремих геополітичних шкіл і напрямів [1, 4-9, 14, 20, 23] світової політичної думки [33]. Побачили світ публікації про контакти німецького вченого з відомим радянським розвідником Р. Зорге [22, 24, 31].

Головною метою нашого дослідження є аналіз основних наукових праць визначного німецького геополітика К. Гаусгофера, простежити еволюцію його геополітичної концепції, яка змінювалася під час трансформації зовнішньополітичного курсу нацистської Німеччини.

Карл Гаусгофер народився в Мюнхені у баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економіки в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К. Гаусгофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині

генерал-майора. У роки Другої світової війни К. Гаусгофер одержав ранг бригадного генерала [6, с. 144].

У 1908-1910 рр. обіймав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження «Дай Ніхон» («Велика Японія») було присвячене геополітиці Японії й видане в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. У дисертації та опублікованій монографії К. Гаусгофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав «Прусія Сходу». Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протизагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу [5, 6, 8, 9].

Причетність до Японії зблизила К. Гаусгофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К. Гаусгофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта як офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Гаусгофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. У недалекому минулому К. Гаусгофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р. [24, с. 132].

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Гаусгофером: «Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Гаусгофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Гаусгофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без підстав міг розраховувати на інтерес професора щодо його необмежених знань з проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Гаусгофер у своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Гаусгофера, чи не зацікавлений він у спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу «Цайтшриффт фюр геополітик» [6, с. 144-145]. Курт Фовінкель, який після Гаусгофера редагував журнал, писав: «... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Гаусгофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив

про готовність надсилати звітні статті для «Цайтшриффт фюр геополітик». Поскільки Гаусгофер, як завжди, відчував себе тісно пов'язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Гаусгофером у Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і низку тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...» [24, с. 136].

Уже за першими статтями Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках «Цайтшриффт фюр геополітик», можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Гаусгофером. Статті називалися «Перетворення в Манчжоу-Го», «Японські збройні сили. Їх місцеположення», «Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії» тощо. Головний геополітик нічого не підозрював, тому скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Усе це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Гаусгофера та інших авторитетів, з повною впевненістю вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру [31, с. 110]. Уже згадуваний К. Фовінкель пригадував, що «час від часу Зорге надсилав рукописи професору Гаусгоферу в Мюнхен; звітні я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Гаусгофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль» [6, с. 145].

У 1921 р. К. Гаусгофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал «Цайтшриффт фюр геополітик». У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації «Об'єднання на захист німців за кордоном» в Баварії. У цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Гаусгофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й. Ріббентропом, Й. Гебельсом, Г. Гімлером, вже не кажучи про свого учня – «наці номер три» Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого «пивного путчу» Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замиському будинку Гаусгофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Відомо про першу зустріч К. Гаусгофера з Гітлером, яка завдяки старанням Р. Гесса відбулася 24 липня 1921 р. До нас не дійшли спогади К. Гаусгофера про враження від цієї зустрічі. Що стосується їх розмови, яка відбулася в 1926 р., то класик німецької геополітики пригадував: «Було надзвичайно нецікаво, так як від проголошеного «великою людиною» довелось вислуховувати надто банальні й підлі речі. Абсолютно бездарно втрачений вечір» [3, с. 38]. Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. У 30-ті роки зв'язки Гаусгофера з

політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням сучасних дослідників, що політичний вплив Гаусгофера на нацистський режим пройшов два випробування, які врешті-решт звели його нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р. Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Гаусгоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера (операція «Валькірія»), очолюваного полковником Штауфенбергом, у якому взяв участь син Гаусгофера Альбрехт [23, с. 62-71]. Сам Гаусгофер 23 липня 1944 р. був заарештований, а через деякий час така доля спіткала і його сина, який хоч і не брав участі в змаху, однак співчував заколотникам. Хоча вже 31 серпня Гаусгофер був звільнений, але тривалий час перебував у депресії.

Після краху фашистської Німеччини Гаусгофер був заарештований уже американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду «видатних нацистів, і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Його становище ускладнював і той факт, що 28 січня 1946 р. Гаусгофера позбавили професорської пенсії, а керівництво мюнхенського університету не хотіло, щоб він читав лекції студентам. Перебуваючи в стресовому стані, 10 березня 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Про психологічний стан Гаусгофера свідчить передсмертна записка: «Я не хочу, щоб мене поховали за якимись офіційними чи церковними обрядами. Я не бажаю жодних надмогильників з епітафіями. Я хочу все забути і бути забутим» [3, с. 76].

Російські дослідники С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков небезпідставно відзначали, що в термін «життєвий простір» Гаусгофер і Гітлер вкладали різний зміст [20, с. 18]. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання «життєвого простору» Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини «Дранг нах остен», що мала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Гаусгофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Гаусгофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст «Майн кампф» не має ніякого відношення до геополітики. Після арешту Гаусгофера західними союзниками йому неодноразово доводилося давати відповіді на безліч питань. Підозра слідчих, що його праці могли підштовхнути нацистське керівництво до здійснення агресивних задумів, Гаусгофер рішуче заперечував: «Якщо вони й читали мої праці, то зрозуміли їх суть невірно» [2, с. 148-149]. Часто Гаусгоферу приписували те, чого ніколи не було. Наприклад, стверджували, що Георгій Гурджієв саме через нього запропонував свастику в якості емблеми націонал-соціалістського руху. Насправді Гаусгофер протягом 1922-1938 років зустрічався з Гітлером не більше десяти разів.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Вчорашній світ. Спогади європейця» описав зустрічі з Гаусгофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була різносторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Гаусгофера, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про «життєвий простір» народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Гаусгофера назвали «другом Гітлера», Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, глибокомислячим ученим і одержимим крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Гаусгофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв [6, с. 146-147].

Плідно займаючись науковою роботою, К. Гаусгофер опублікував кілька сотень наукових і науково-популярних праць. Серед основних його робіт заслуговують на увагу «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення світу», «Континентальний блок», «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні» та низка інших. Показово, що дружина Гаусгофера Марта переклала німецькою мовою книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва «Географія і світова могутність». До речі, хоча саме німецьких учених вважали піонерами геополітики, Гаусгофер не заперечував того факту, що великих успіхів досягли науковці Італії, Великобританії, Франції, Іспанії, США, Росії. В одній з перших своїх лекцій Гаусгофер запропонував об'єднати зусилля вчених різних держав для дослідження конкретних територій.

У 1927 р. К. Гаусгофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні» [42, с. 7-250], у якій запропонував власний варіант «справедливого», на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Гаусгофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє» [42, с. 11]. Звичайно, К. Гаусгофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць ученого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Гаусгофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її «життєвого простору». Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К. Гаусгофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні,

однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. У трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та «патріотизму». К. Гаусгофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні «обхідні маневри».

Кордон, на глибоке переконання К. Гаусгофера, є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи «природність» кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – учений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф. Ратцеля, Гаусгофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею «розширення простору» Гаусгофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці «Континентальний блок»: «Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою» [42, с. 373-418]. У роботах Гаусгофера часто зустрічається формула «розбійники моря» і «розбійники степу», при допомозі якої учений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики.

У розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Гаусгофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому». Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції [42, с. 80-87]. Кульмінацією свого дослідження К. Гаусгофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону». Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні» [42, с. 112-118].

К. Гаусгофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон наготові»); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обох сторін;

4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Гаусгофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні. У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони» [42, с. 202-212]. Але, вважає Гаусгофер, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці «ідею пан-Європи». Вона, на його глибоке переконання, «втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії... Усі біди німецького народу, – вважає Гаусгофер, – мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти» [42, с. 227-239].

Оптимістично завершує свою працю Гаусгофер: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!» [42, с. 249].

У 1931 р. з'явилася праця К. Гаусгофера «Панідеї в геополітиці». Під ними вчений розумів «ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі». Панідеї, які існували з давніх часів, Гаусгофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він зараховує пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Гаусгофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Гаусгофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, у той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повністю проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно детальніше зупинитись на завершальному розділі праці «Планетарне майбутнє панідеї», у якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Гаусгофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і

Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, уважає Гаусгофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе втручатися в будь-які зони тертя [42, с. 253-352].

Винятково в профашистському дусі написана Гаусгофером і опублікована в 1939 р. праця «Статус-кво і оновлення життя» [42, с. 355-370]. На час публікації роботи Німеччина вже провела «аншлюс» Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав упроваджувати в життя ідею «життєвого простору». К. Гаусгофер це розширення простору називає «оранкою», яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. У цьому розширенні «життєвого простору» й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, уважає Гаусгофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що «наруга над судетськими німцями» з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Гаусгофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. «Не кожному народові властиво, – констатує автор, – як у Радянському Союзі, звільнитися від перенаселення за допомогою ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри) у результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову зростає до 160-170 млн.» [42, с. 360-361]. Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – «простори з високою культурою», де відсутні подібні лікування кровопусканням, адже ці народи «відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя». Гаусгофер усвідомлює, що «оранка» для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність «одержання максимуму можливого», «об'єднати кров і ґрунт» в єдине ціле.

К. Гаусгофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький учений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Гаусгофер змушений був коригувати свої моделі стосовно до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центральноєвропейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Гаусгофер, досягти

переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К. Гаусгофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Гаусгофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській «стратегії анаконди», світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Гаусгофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Гаусгофер запропонував чотиричленний поділ світу, у якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, у черговий раз вніс корективи у модель Гаусгофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. У праці «Континентальний блок» Гаусгофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англосакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Гаусгофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Гаусгофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і гартлендом. Проте Гітлер не підтримав геополітичну модель Гаусгофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англосаксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже пронімецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Євразії.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Гаусгофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча навіть у середовищі Гаусгофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в «третьому морі» – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Гаусгофер намагався відвернути війну на два фронти. Це збіглося з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на пронімецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Гаусгофер передбачив післявоєнне зростання США, яка за такої розстановки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни. До цього додамо, що Гаусгофер ніколи не претендував на об'єктивність та неупередженість. Уважають, що великий вплив на його модель мали англофобські настрої, що визначали в значною мірою континентальні симпатії Гаусгофера. Він притримувався правила: якщо континент виступає проти океану, то необхідно виступати на боці континенту. Виходячи з своєї моделі, Гаусгофер вітав закріплення Японії в Тихоокеанському регіоні тому, що це підривало позиції США і Великобританії, а коли Франція чи Великобританія закріплювалися на острівних територіях, що колись контролювалися Німеччиною, то він виступав за негайну незалежність цих областей. Саме Німеччина, на думку Гаусгофера, повинна була очолити країни «третього світу» в боротьбі за свою незалежність, бо це підривало могутність Великобританії. Якщо в 20-х роках Гаусгофер позитивно ставився до зовнішньополітичного курсу СРСР, то після втручання останнього у внутрішні справи Китаю і Монголії різко змінив своє відношення. Врешті-решт він звинуватив СРСР у розпалюванні громадянської війни в Китаї та Іспанії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басараб М., Вегеш М. Деякі теоретичні аспекти геополітики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), В. Денисенко, Ф. Кирилук та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 191-208.
2. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 280 с.
3. Васильченко А. В. Сумрачный гений III Рейха. Человек, стоявший за Гитлером. М.: Вече, 2013. 304 с.
4. Вегеш М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.
5. Вегеш М. Геополітика: минуле, сучасне, майбутнє. *Carpatica – Карпатика*. Випуск – 25. Актуальні проблеми української політології. Ужгород, 2003. С. 84-110.
6. Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumanсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.
7. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
8. Вегеш М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
9. Вегеш М., Петрінко В. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.

10. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.
11. Гаджиев К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.
12. Геополитика: Антология. М.: Академический проспект; Культура, 2006. 1004 с.
13. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2011. 464 с.
14. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. 578 с.
15. Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
16. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: Проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
17. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга; Богдан, 2010. 344 с.
18. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 310 с.
19. Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. 608 с.
20. Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. 280 с.
21. Зубков С. В. Оккультная магия третьего рейха. М.: Вече, 2004. 320 с.
22. Колесникова М., Колесников М. Рихард Зорге. М.: Молодая гвардия, 1980. 318 с.
23. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.
24. Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. Берлин: Военное издательство ГДР, 1988. 304 с.
25. Мазер В. Адольф Гитлер / Пер. с немец. С. Э. Борич. 2-е изд. Минск: ООО «Попурри», 2002. 496 с.
26. Мазер В. История «Майн Кампф». Факты, комментарии, версии / Пер. с немец. Сорокина Г. А. М.: Вече, 2007. 416 с.
27. Мельников Д., Черная Л. Адольф Гитлер – преступник № 1. М.: Издательство Яуза; Издательство Эксмо, 2004. 544 с.
28. Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.
29. Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; Авторы-составители М. Уль, Х. Эберле; предисловие В. Хаустова, Х. Меллера / Пер. с немец. А. Чикишева, Е. Кулькова. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. 512 с.
30. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 50-70.
31. Прудникова Е. Рихард Зорге – разведчик № 1. СПб: Издательский Дом «Нева», 2004. 192 с.

32. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 18-23.
33. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. 838 с.
34. Сеченовский В. Третий рейх и знак Зверя. М.: Яуза; Эксмо, 2004. 320 с.
35. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941-1944 гг. / Пер. с англ. А. С. Цыпленкова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. 655 с.
36. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За редакцією Ф. М. Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.
37. Фест И. Гитлер. Биография. Путь наверх / Пер. с немец. А. А. Федорова, Н. С. Летневой, А. М. Андропова. М.: Вече, 2006. 640 с.
38. Хайленд Г. Потерянные секреты нацистских технологий / Пер. а англ. А. Криволапова. М.: Издательство Яуза; Издательство Эксмо, 2004. 320 с.
39. Ханфштангль Э. Гитлер. Утраченные годы. Воспоминания сподвижника фюрера. 1927-1944 / Пер. с англ. А. С. Цыпленкова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 335 с.
40. Ханфштангль Э. Мой друг Адольф, мой враг Гитлер. Воспоминания личного пресс-секретаря / Пер. с англ. Б. Кобринцова. Екатеринбург: Ультра. Культура, 2006. 376 с.
41. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *Классика геополитики. XX век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227-598.
42. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок / Пер. с немец. И. Г. Усачева. М.: Мысль, 2001. 426 с.

«ВІДЖИВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ» ЖАНА-ФРАНСУА РЕВЕЛЯ

Серед сучасних дослідників демократії своїм нестандартним підходом виділяється відомий французький політичний філософ, політолог, письменник і публіцист Жан-Франсуа Ревель. Народився 19 січня 1924 року в Марселі. Доктор філософії. В 1997 році його обрали до Французької академії. Кавалер ордена Почесного легіону, відзначений державними нагородами Португалії та Бразилії, лауреат численних премій в галузі літератури й політичної філософії. Автор багатьох праць, серед яких особливий резонанс викликали монографії «Тоталітарна спокуса» (1976), «Милість держави» (1981), «Тероризм проти демократії» (1987), «Відживлення демократії» (1992), «Великий парад: Есей про живучість соціалістичної утопії» (2000) тощо.

В монографії «Відживлення демократії» Ревель осмислює наслідки краху комуністичної системи і нових небезпек, що загрожують вільному світові. Автор, який колись здобув репутацію палкого антикомуніста, намагається довести, що «демократична ейфорія», котра охопила вільний світ після зруйнування Берлінського муру, - безпідставна, оскільки Захід не спромігся гідно відповісти на комуністичні виклики, його перемога випадкова, бо зумовлена самою лише нежиттєздатністю суперника. Нині демократію атакують нові вороги, передовсім – ісламський фундаменталізм (міркування Ревеля з цього приводу цікаві тим, що свою книжку він написав задовго до 11 вересня 2001 року), причому ситуація ускладнюється внутрішніми негараздами вільних країн – системною корупцією, відчуженням народу від активної участі в політичних процесах, традиційною схильністю західних керівників до угодовства з тоталітарними режимами. Ревель, з позицій ліберального консерватизму, пропонує принципову схему подолання цих небезпек, що спонукає до гострих дискусій.

Зникнення кількох диктатур у третьому світі наприкінці 80-х років та дегенерація тоталітаризму в кількох європейських комуністичних країнах, зокрема і в найпотворнішій з-поміж них – СРСР, настільки надихнуло уми, що дехто розпочав міркувати так, немовби нині процес демократизації планети вже майже цілковито завершено. Такий висновок Ревель вважає великою ілюзією і невинуватою ейфорією. Справа в тому, що тоталітаризм чи авторитаризм зовсім нездатний демократизуватися, а може бути тільки знищеним чи само знищитися. Він вважав неприйнятним дивитися на Горбачова як світового лідера, який дуже швидко змінився в бік демократії. Ревель засуджував розвинуті країни, які починали активно підтримувати комуністичні держави, як тільки ті заявили, що починають рухатися до демократії. Так як комунізм не здатний еволюціонувати до демократії, то підтримка цих режимів – не що інше як відтягування їх передсмертних конвульсій. Допмагаючи СРСР, демократичний Захід ігнорував такі країни, як Угорщина, Чехословаччина, Польща, які рішуче засудили тоталітаризм.

Насправді, відносно виправлення становища демократій зумовлене трьома феноменами, незалежними від їхньої діяльності, протилежними їхнім передбаченням і навіть суперечними їхнім сподіванням. Перший феномен – повний і віднині безповоротний крах комуністичних систем, що відбувся зі швидкістю, яка дивує тим більше, що впродовж десятиріччя розрядки демократії зробили все, аби засипати їх економічними, фінансовими, технологічними, дипломатичними й стратегічними подарунками. Другий феномен полягає в тому, що народи багатьох країн третього світу відкинули третьосвітницький прогресизм і стали шукати шляхів до капіталізму й демократії всупереч прогнозам і сподіванням лівих сил. Третім феноменом постала та енергія, з якою капіталізм подолав кризу і віднайшов сили допомагати цим країнам.

Свобода, на думку Ревеля, не впливає з самого лише факту виборності. Вибраний уряд може бути загарбницьким, мстивим і деспотичним. Невибраний уряд може надавати широку автономію індивідам, регіонам, містам, мистецтву й літературі. Наприклад, французи до революції 1789 року мали більше свобод, ніж після неї. Так, судова гілка влади була незалежною від виконавчої, що дало можливість Монтеке пропонувати це Сполученим Штатам. Це лише невеличкий приклад, який показує, що свобода не є чимось монолітним. Режими, чію політичну верхівку не вибирали загальним голосуванням, можуть гарантувати певні індивідуальні й колективні права краще, ніж модерні режими, де такі вибори відбуваються, але верхівка заповнює громадянське суспільство настільки, що позбавляє індивіда від будь-якої приватної сфери. Право, котре можна зруйнувати простим парламентським голосуванням, – тобто стосовно якого ви не певні, чи воно збережеться – це не право. Це просто тимчасовий дозвіл. Комуністичний режим Ревель цілком справедливо відносить до такої ж різновидності тоталітаризму як фашизм і нацизм. Мало того, він його вважає ще більш небезпечним, який нерідко прикривається демократичними лозунгами і вводить в оману людей. «Я кажу комуністичний, бо два інші різновиди тоталітаризму – фашизм і нацизм – виступили з відкритим заборолом і одразу ж були сприйняті як противники демократії. Так, 1922 року Беніто Мусоліні відкрито, свідомо й продумано витворив тоталітаризм: водночас слово, поняття і саме явище. Комунізм, навпаки, прагнув постати як удосконалення демократії і впродовж трьох чвертей століття спромігся на широке визнання цієї претензії, і то навіть на Заході... Лівими називали тих, хто прирікав людину на голод, закабалював і вбивав її, правими – великі промислові демократії з високим рівнем свободи й добробуту». Ревель запитує: Чому не зафіксовано масових випадків втечі з недемократичного заходу до демократичного тоталітаризму? Відповідь очевидна.

Ревель закликає відмовитися від класифікації, яку колись активно використовували і нав'язували комуністичні ідеологи: «Що спотворювало й надалі спотворює розуміння проблем демократії в ХХ столітті, то це була звичка мислити неодмінно з огляду на тоталітаризм. З одного боку – фашизм, із

другого – демократія. Між ними – нічого. Всі без винятку режими належать або до одного, або до другого табору. Але відштовхуватися слід не від цього поняття. Тоталітаризм є передусім системою **ненормальною**. Слід відштовхуватися від певного поняття **нормальності**, яке відповідало б тим типам урядування, що зважають на потреби громадянського суспільства (хай навіть у ньому є привілейовані класи), і, з іншого боку, самі є об'єктами фактичного контролю внаслідок тиску й відповідних реакцій цього громадянського суспільства. Режим, що цілком позначено певною функціональною й органічною нормальністю, може, проте, ще не бути демократією. Або, коли вже на те, будь-яке життєздатне суспільство певною мірою є демократичним. Для комунізму ж, навпаки, характерно, що він ніколи не був ані життєздатним, ані бодай хоч трохи демократичним».

Політологи намагалися розрізнити недемократичні суспільства, запровадивши відмінність між тоталітарними і авторитарними режимами. За перших держава не залишає жодної автономії суспільству, за других – узурпує суто політичну владу і відтоді, як ніхто її не виборює, залишає суспільство займатися своїми справами більшою чи меншою мірою на власний розсуд. Фактично панівна ідеологія плекала імідж авторитарних режимів як егоїстичних диктатур, заклопотаних лише владою заради влади, а тоталітарних – як диктатур шляхетних, адже вони є носіями глобальної місії відродження суспільства й визволення людства. Ревель констатує: «Ми, власне, маємо повернутися до найпершого поняття, поняття нормального суспільства, як до засадничої умови будь-якої справедливості, умови, у зв'язку з якою демократичне суспільство постає як поліпшення – але тільки за умови її дотримання. Можуть існувати обрані демократичні влади, які будуть пожирачами громадянського суспільства, свободи, різноманітності та всього особистого. Маю на увазі не лише тоталітарні влади, діяльність яких нині засуджена і ні для кого не є загадкою (до речі, саме вони не проводять чесних виборів). Ідеться про країни, де вибори є чесними і де влада має справжню демократичну легітимність. Та навіщо цим країнам завоювання у вигляді другого щабля демократії – виборів керівників, якщо вони втратили перший – автономію суспільства?» Ревель вводить поняття «незаконної держави»: більше держави щораз означає менше законності. Таке інституційне звиродніння не є сумісним з демократією.

У царині суспільного й політичного, як і будь-де, наявне і нормальне й патологічне. Тоталітаризм – це квінтесенція патологічного. Але патологічне існує також і в демократіях. І навпаки: традиційне недемократичне суспільство може сприйматися як нормальне зацікавленими особами, котрі почуваються добре в нього інтегрованими, користуються там правами й гарантіями, розуміються на правилах його функціонування, знають, що влада їх дотримується, і вміють з цього скористатись. Власне, саме тому з-поміж так званих авторитарних режимів слід вирізнити ті, які походять від історично тривалого звичаю, і ті, які є результатом недавнього державного перевороту й за допомогою насильства встановлюють владу, котра відтоді сприймається за

неприродну й тимчасову. Ревель порівнює СРСР, Чилі й Іспанію. «Тоді як, починаючи з 1960 року й до смерті генерала Франко в 1975 році, іспанська економіка модернізувалась швидкими темпами, країни Сходу внаслідок свого комуністичного досвіду опинилися в стані відсталості, що відзначається незнаною доти своєрідністю: це не відсталість суспільства, які ще не розпочали економічний злет, ані, звісно, розвиненість багатих капіталістичних країн. Її можна було б назвати штучною відсталістю. Все-таки тоталітарні фашистські й нацистські режими, для яких економіка не була головною точкою прикладання ідеології, не змогли настільки спустошити свої суспільства. І хоча матеріальні багатства майже повністю знищили війна і розруха, ці суспільства досить швидко змогли їх відновити, зокрема тому, що їхнє активне населення не втратило свого вміння, тоді як комунізм знищив навіть елементарні професійні навички».

На глибоке переконання Ревеля, «рівень свободи суспільства визначається кількістю індивідів, які почувуються в ньому відносно автономними, та сфер діяльності чи дозвілля, де вони можуть діяти за власною ініціативою. Визначається він також і гарантованістю їхніх прав та відсутністю почуття загрози з боку політичної влади. Було б, вочевидь, ідеально, якби всі ці переваги випливали з демократії, з призначення законодавців і керівників шляхом усенародних виборів. Але політичні теоретики віддавна зауважили, що влада, яка походить від загального виборчого права, може більшою мірою врзати індивідуальні свободи та виявляти сваволю, ніж деякі невібрані влади. Інакше кажучи, виборча демократія – це не обов'язково свобода, якщо вона не доповнюється іншими гарантіями. Натомість стародавня й модерна історія подають нам приклади суспільства, де влада, не походячи від народного голосування, залишає індивідові незмінний набір непорушних прав і реальних свобод». Вдалим прикладом тут є Гонконг. Британська колонія до 1997 року, перебуваючи під орудою уряду, призначеного Лондоном. Гонконг на папері не є демократією. Там існує чимало політичних партій, однак правляча Виконавча рада, повністю призначена. З 56 членів Законодавчої ради обираються лише 24, решта призначаються. Відтак, теоретично і згідно з буквою Гонконг до демократій не належить. Однак там панує значно більша свобода, ніж у багатьох країнах, де проводять вибори. Його мешканці вільні й почувуються вільними. Коли в 1997 році Гонконг приєднали до Китаю, там почалися масові заворушення. Тобто, це поведінка людей, які бояться втратити свою свободу.

Отже, підсумовує Ревель, «чимало суспільств, які не були демократичними в нашому сьогоденні, були суспільствами нормальними, і саме такими поставали у сприйнятті своїх членів. Натомість жодне тоталітарне суспільство ніколи не сприймалось тими, хто відчув його на собі, і навіть тими – дивний парадокс, – хто ним керував і отримував від нього зиск. Якщо свободи колись і були, вдамось до марксистського жаргону, суто «формальними», то саме в комуністичних суспільствах, тоді як численні й дореволюційні суспільства забезпечували свободи цілком реальні... Комунізм викоринює глибинні демократичні шари (ширші чи вужчі), котрі існують у

будь-якому суспільстві. Відтак він створює абсолютно ненормальний випадок, що не мав або мав дуже мало прецедентів; було б помилкою відштовхнутися від нього, ставлячи питання про демократію чи навіть порівнюючи режими, які перебувають на різних стадіях демократизації. Зіставлення нормальних і ненормальних суспільств було переплутано з дебатами про вищий чи нижчий рівень демократії в різноманітних нормальних суспільствах. Ця плутанина походить від поняття революції».

ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Тепер, коли відбувається хоч і запізнений у часі, але закономірний процес переоцінки цінностей, ми повертаємо собі забуті імена вчених, письменників, державних діячів. Багатьох із них (особливо молоде покоління) відкриваємо для себе вперше. Михайла Петровича Драгоманова, відомого історика, фольклориста, літературознавця, громадського діяча це не стосується. Про нього написані наукові дослідження, видавалися його твори. Серед дослідників, які писали про життєвий шлях і творчість Михайла Петровича – М. Возняк, К. Студинський, Д. Заславський, В. Лукаренко, В. Сарбей, М. Супруненко, В. Дмитриченко, Я. Дашкевич, О. Мазурок, В. Задорожний та ін. Було б несправедливо з нашого боку розцінювати всі ці дослідження як фальсифікацію драгоманівської творчості, бо переважна більшість з них об'єктивно висвітлювала багатогранну діяльність вченого. Та вся справа в тому, що більшість досліджень, видана в 60–70-х роках, після чого почався період забуття Драгоманова, який закінчується тільки в наш час. До нас повертається людина неординарна і високоосвічена, і ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб показати його таким, яким він був, без традиційних домішок.

Сучасні дослідники української політичної думки справедливо підкреслюють, що М. Драгоманов «сформував власну концепцію розвитку держави на федеративних засадах. Його погляди на українську державність зазнали певної еволюції від національної автономії до обґрунтування потреби незалежної федеративної держави. Основою ефективного розвитку держави він вважав систему місцевого самоврядування. На думку вченого, поступові процеси демократизації, підвищення рівня культурного розвитку та національної свідомості, політична активність громадян, наявність дієвої політичної еліти – це ті чинники, що сприяють формуванню національного духу та мобілізують потенціал суспільства на боротьбу за становлення державності» [10, с. 201]. Український історик Я. Грицак акцентував на тому, що «політичним ідеалом Драгоманова була така побудова суспільства, яка наближалася до державного ладу Англії і Швейцарії. Ця формула різко суперечила ідеології й практиці російського самодержавства. Водночас його позиція відрізнялася від поглядів російських народників. Він відкидав їхню ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних генерацій українських діячів: «Чиста справа потребує чистих рук». Український соціалізм у драгоманівській версії мав загальнолюдський, етичний характер і став головною ідеологією українського руху другої половини XIX – початку XX ст.» [4, с. 130].

У передньому слові до монографії «Відомий-невідомий Михайло Драгоманов» В. Андрущенко і В. Погребенник говорять про мислителя як про гуманіста, носія незвично високої моральної й інтелектуальної культури, синтетик-шукача всесвітньої правди, спільної всім національностям,

громадянина європейської держави духа, засновника української інтелектуальної і критичної думки, речника прогресу людини й громади, європейського конституціоналізму, прибічника ідеї національної окремішності українців і самобутності культури нашого народу [3, с. 16]. Про оптимізм М. Драгоманова писав визначний український вчений-енциклопедист І. Лисяк-Рудницький: «Для глибшого зрозуміння драгоманівської мислі важливе ось що: Драгоманов – у цьому відношенні типовий ліберал і прогресист своєї доби – беззастережно вірив у те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності. Отже, помітно, що він знаходив засадничу згідність між тим, що було його ідеальним мірилом, і тим, що він уважав за основний закон української історії. Звідси його глибоко закорінений оптимізм щодо української справи, незважаючи на часто надзвичайно сувору критику поточної української дійсності» [11, с. 289-290].

Автори фундаментальної колективної монографії «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.» стверджують: «В основі світогляду М. Драгоманова лежить ідея поступу, історичного та національного розвитку, прогресу. На його думку, всесвітня історія – безупинний громадський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеали лібералізму й демократії, – від свободи й автономії особистої до автономії та свободи нації. Ідеалом його поступу має бути «громадівське» суспільство, засноване на підвалинах федералізму, де панують «безначальство», гармонія особистостей, громад, товариств...» [14, с. 31]. На це звертали увагу й автори біографічних нарисів М. Драгоманова [2, 5, 15]. Що стосується видань праць Михайла Драгоманова, то в радянський час побачив світ двотомник «Літературно-публіцистичні праці» [7, 8], а на початку 90-х років «Наукова думка» видала досить великий за обсягом його том «Вибраного» [6].

Михайло Драгоманов народився у м. Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1863) викладав географію в київських гімназіях. Потім повернувся в університет, де читав курс загальної історії. Свою наукову і педагогічну діяльність у виші (1864–1875) М. П. Драгоманов присвятив, в основному, проблемам історії стародавнього світу. Після звільнення з університету за політичну неблагонадійність (1875) вчений залишив Україну. Спочатку він жив у Швейцарії, потім у Болгарії. У 1889 р. М. П. Драгоманов став професором Софійського університету. На цій посаді він перебував до самої смерті, яка наступила 2 липня 1895 року. Заслуговує на увагу твердження С. Плохія, що «Драгоманов був... першим політичним мислителем, чиї ідеї мали сильний вплив на події в австрійській Україні» [13, с. 228]. До цього додамо, що це також має стосунок до Закарпаття.

Михайло Драгоманов мало написав про Закарпаття. Однак його листи та листи знайомих свідчать про те, що він приділяв багато уваги питанню духовного відродження краю. М. П. Драгоманов мав добрі стосунки з окремими

представниками закарпатської інтелігенції. Вже під час перших відвідин Закарпаття (1875) він зустрічався в Мукачеві з ігуменом монастиря А. Ф. Кралицьким. В Ужгороді вчений побував у редактора газети «Карпат» М. Ю. Гомичкова, а в Пряшеві познайомився у греко-католицькому єпископаті з каноніком Ладомирецьким (Ладомирським). Ігумену Михайло Драгоманов передав твори українських та російських письменників, а також пісні Миколи Лисенка. Редактор «Карпат» просив дослідника написати кілька статей про те, «що робити угорським руським». Це прохання було виконано. Незабаром у газеті була надрукована стаття про дослідження народної словесності в Росії і відозва до «угорських русинів» з проханням збирати «пісні й казки свого народу» [1, 2, 9, 10].

Після від'їзду за кордон (1876) М. П. Драгоманов продовжував підтримувати зв'язки із закарпатськими інтелігентами. Його кур'єри (лікар з-під Кременчука Олександр Черепакін та ін.) мали зустрічі з І. Дулішковичем, А. Кралицьким, І. Раковським, Ю. Кішем, М. Бачинським, Т. Матіашем та іншими. М. П. Драгоманов продовжував цікавитися життям русинів Закарпаття, передавав твори І. С. Тургенєва, Ф. М. Решетнікова, М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, Ю. А. Федьковича, запитував про відгуки на прочитані книги.

Велику увагу приділяв М. П. Драгоманов питанням становища селян та стану освіти на Закарпатті. Його кур'єри повинні були збирати дані про кількість землі, що належала селянам, розмір податків, які вони сплачували. Вчений також цікавився станом шкіл в краї, числом учнів у них (у т. ч. вихідців із низів), забезпеченням підручниками, умовами праці вчителів, просив адреси педагогів, щоб присилати їм літературу. Радів з того факту, що закарпатці почали «співати пісні Лисенка й читати українські книжки». Значний інтерес викликало у М. П. Драгоманова вивчення усної народної творчості. Він постійно просив своїх знайомих закарпатців (А. Кралицького, семінаристів, у яких «щирості багато і почуття народності безперечно») записувати народні пісні, спогади, казки, прислів'я...» [9].

У 1875 р. М. П. Драгоманов відвідав також і Буковину. В нього склалися дружні взаємовідносини з Ю. Федьковичем. Того ж року в Києві було видано «Повісті» Федьковича, передне слово до яких написав М. П. Драгоманов. Останній виступав не тільки як літературний критик, але й активний пропагандист творчості «буковинського соловія». До речі, згадані «Повісті» М. Драгоманов передав Івану Тургенєву, який відзначив, що тільки тут «б'ється ключ живої води» і переклав окремі з них на російську мову. За словами М. П. Драгоманова, Юрій Федькович «вільно пішов по дорозі української літератури і мови» [6, с. 443]. Саме тому твори письменника були зрозумілі для простого населення і користувалися великою популярністю.

М. П. Драгоманов мав добрі стосунки з мовознавцем і педагогом, визначним громадсько-політичним діячем, професором Чернівецького університету С. Смаль-Стоцьким. Їх об'єднували, передусім, проблеми розвитку мови, вивчення та відродження української культури. М. П.

Драгоманов співробітничав з редакцією газети «Буковина», друкуючи на її шпальтах публіцистичні статті, замітки, нариси. Зокрема, у 1893 р. газета опублікувала відомі «Листи на Наддніпрянську Україну». Велику увагу приділяв М. П. Драгоманов питанням розвитку освіти науки та культури на західноукраїнських землях. Він з радістю вітав відкриття в 1875 р. Чернівецького університету, будучи впевненим, що це сприятиме піднесенню культурного рівня населення Буковини. Хоча, необхідно констатувати, що на перших порах свого існування цей університет був, фактично, німецьким. Автори колективної монографії «Північна Буковина: її минуле і сучасне» (Ужгород, 1969) відзначали: «Австрійські власті чинили всілякі перешкоди вступу до університету української молоді. В 1900 році українці в університеті становили 8 відсотків (35 чоловік) від загальної кількості студентів. І це були головним чином синки багатіїв. Видатки на освіту однієї людини на Буковині були в 4 рази менші, ніж в корінних австрійських землях. У 1912 р. діти українців становили лише 14,5 відсотків усіх учнів, хоч українці становили більшість населення краю». М. П. Драгоманов доручив Ганні Павлик розповсюджувати українську літературу в Чернівцях.

Вплив М. П. Драгоманова на розвиток суспільно-політичного і культурного життя Буковини та Закарпаття, його внесок у зміцнення контактів з місцевою інтелігенцією та сприяння пробудженню національної самосвідомості населення цих регіонів мають велике значення і вимагають подальшого ґрунтовного дослідження. Ми ж тільки зупинимось на «закарпатській тематиці» у літературній спадщині Михайла Драгоманова. Її вивчення дає нам підстави стверджувати, що відомий український вчений розробив власну наукову концепцію, в якій важливе місце відводиться історії та культурі нашого краю.

Основні свої думки М. П. Драгоманов виклав у працях «Австро-руські спомини» (Львів, 1889–1892. Ч. I–V), «В справі Угорської Русі» (Народ. 1895. №11), «українські селяни під угорськими лібералами» (Всесвіт. 1991. №12) та ряді інших. Ці, та деякі інші праці, і будуть знаходитись в центрі нашої уваги. Михайло Драгоманов був глибоко переконаний, що Закарпаття – споконвічна українська земля. Вона, на його думку, має чотири межі – західну, південну, східну і північну. Що стосується західної межі, то вона «веде через Красностав, Янів, Крешів в тому царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшева в Угорщині, а од нього до Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сегіта до Чорногори в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до Кірлі баби, на межі Угорській, Буковинській і Семигородській (Трансільванській)» [6, с. 276-277]. М. Драгоманов доводить, що всі чотири межі – це «українська земля..., де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру» [6, с. 276].

З лихої волі обставин, які склалися, українські громади були поділені між окремими державами. Але, незважаючи на тривалу відірваність один від

одного, «люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах світу». М. П. Драгоманов доводив, що спільність Батьківщини вони відчували завжди, а тому не дивно, що «і досі наші селяни-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами і начальствами» [6, с. 279; 1, 2].

Тези Михайла Драгоманова про причини міграції українців у ті країни, де живуть їх брати, вірні, хоч і не повні. До цього слід ще додати такі причини масової міграції, як перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття. Всі ці фактори були притаманні також соціально-економічному становищу закарпатських українців і змушували селян залишати місця і виїжджати у США, Канаду, на сезонні роботи в країни Західної Європи. Виїжджали переважно чоловіки. Цей процес відображений у фольклорі тих років:

Ой, Канадо, Канадочко,
Яка ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З жінок розлучила.

Сучасний дослідник В. Усенко вважає, що з 1870 по 1920 рр. із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тисяч чоловік. Життя русинів-українців за океаном досить повно висвітлили М. Болдижар, М. Палінчак, В. Лемак та інші закарпатські вчені.

У багатьох працях М. П. Драгоманова червоною ниткою проходить ідея єдності українських громад (земель – Авт.). Ця непорушність єдності залежала не тільки від закарпатців і галичан. Іноземні поневолювачі робили все для того, щоб навіки розлучити їх, довести, що вони не мають Батьківщини. «Оддавна, – писав М. П. Драгоманов, – усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніше звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка була сама по собі і поміж громадами...» [2, с. 7-8].

Українське населення відчувало приниження у всьому, зокрема в мові. Пригадаймо собі, як різко критикував М. П. Драгоманов Л. Алексеева, який в двох номерах «Русского богатства» (лютий, липень 1881 р.) помістив статтю «Что такое украинофильство?». Л. Алексеев доводив необхідність створення якоїсь «загальнолюдської мови». Драгоманов розумів, що цей термін є тільки прикриттям шовіністичної політики царизму, яка приведе до того, що «двадцять мільйонів українців перестануть говорити по-українськи, а почнуть говорити по-польськи, половина по-російськи, частина їх, що живе за Карпатами, по-угорськи, а ті, що живуть в Буковині, – по-німецьки, по-валашськи...». Спільність мови, на думку Драгоманова, приводить не до роз'єднання, а до єдності: «...На території від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубанської області в Росії існує одна мова разом з іншими, також подібними

національними ознаками, завдяки чому 30 мільйонів індивідуумів можуть досить легко солідаризуватися між собою...» [6, с. 430-455].

Прослідковуючи концепцію Михайла Драгоманова про історичне минуле Закарпаття, ми не можемо не помітити певної чіткості і послідовності. Його думки надзвичайно глибокі, у них більше філософії, ніж історичності. Драгоманов вважав, що Закарпаття – слов'янська земля. Угорці прийшли на Срібну землю тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина), – писав М. П. Драгоманов, – ще в X ст. захопила держава Угорська» [6, с. 688].

Яким було становище закарпатців під час тисячолітнього поневолення їх Угорщиною, а потім Австро-Угорщиною? У статті «Передне слово» до «Громади» 1878 р.» М. П. Драгоманов так описав становище закарпатців: «...Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських». На його думку, феодалний гніт на Закарпатті особливо посилювався у XVIII ст., коли, за словами М. П. Драгоманова, «панство угорське міцніше й густіше засіло» [6, с. 272]. Багатовіковий гніт привів до того, що «загірні люди наші одбилися од нас, та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що тут проживають люди, відомі під іменем «карпаторосів» [6, с. 291-292]. Найголовніша мета іноземних загарбників – роз'єднати великий український народ не тільки кордонами, але відбити навіть бажання до єдності. Переслідування всього українського, навіть назви українець, привело до того, що під час перепису населення 1930 р. із 725294 опитаних записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами (Чучка П.П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних регіонах. *Тези доповідей I народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая*. Ужгород, 1990. С. 162).

М. П. Драгоманов звернув увагу на ще один наслідок колонізації Закарпаття – мадяризацію. Місцева інтелігенція, намагаючись уникнути переслідувань, мадяризувалась, а на думку Драгоманова, саме вона повинна була сіяти визвольні ідеї. Тим самим Драгоманов підтвердив спостереження просвітителя Я. Головацького, який відвідав Закарпаття у 40-х роках XIX ст. Це стосується і духовенства, яке в XIX ст. «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському». Довівши, що інтелігенція і духовенство Закарпаття змадяризувались і зовсім перестали цікавитися просвітою в народі, М. П. Драгоманов змушений був зробити висновок, що ця місія (визволення від гніту угорських панів – Авт.) буде під силу самому трудовому люду. Однак це зовсім не значить, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Драгоманов відносив О. Духновича, І. Раковського, О. Павловича та ін. Їх недоліком Драгоманов вважав те, що вони «змагались писати все більше попівські речі та мовою мовби то московською,

як панською серед усіх руських, котрі однако ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті ніколи й не зігріли до своєї рущини, про котру рідко з письменних людей по тих сторонах і дума» [2].

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі привело до затушовування визвольних змагань, і лише в 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Даючи характеристику тим подіям, М. Драгоманов вірно відзначив, що «мужики ж зразу стали за цісаря», а не підтримали «угрів» (повстанців – Авт.). Це пояснюється передусім їхніми «цісарськими ілюзіями, сподіванням одержати поля, ліси, пасовиська». У своїй статті «Малороссія в ее словесности» М. П. Драгоманов наводить фрагмент з народної пісні:

Слава Богу, же нам гаразд
Тепер сесі літа,
Аже би наш тісар здоров,
Та й жив многі літа.
Бога просим за тісаря,
Ще чес, ще години,
Нам панщину подарував,
Абих не робили,
Бога просім за тісаря
Сараки-руснаки [6, с. 38].

Під час революційних подій 1848–1849 рр. галичани намагались підштовхнути закарпатських русинів на боротьбу. Про спільність із закарпатцями говорилося в прокламації «До братів угорських русинів», яку видала у 1849 р. Головна Руська Рада у Львові: «І ви, браття є русини, дійсні, правдиві русини як і ми, ви кров і тіло наше... Ваші предки були колись свобідним народом. Вашим батькам мадяри забрали найліпшу землю і вложили на них панщину та інші тягарі і так вас давили цілих 1000 літ. Мадяри хотіли бути в краю самі, якби лише для них ту землю Бог створив... Ви й Ваш язик були зовсім понижені, бо так далеко дійшло, що вам казали ганьбитися, що ви русини. Тепер буде інакше...» [2].

Інакше не стало. Стало ще гірше, особливо закарпатцям. Революція була потоплена в крові, і не без участі російського царизму. М. П. Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...». До такого висновку прийшов і відомий російський вчений В. І. Вернадський, який довів, що селянські ділянки скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

М. П. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з такого становища, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі по собі мусять допомогти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.і. та з своїми братами-галичанами й у

нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським...». Висновок М. П. Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по цей день. Сьогодні, як ніколи, ми близькі до того, щоб побудувати нову Україну – демократичну і правову. Цю місію можна виконати тільки тоді, коли ми єдині, бо в єдності – сила народу.

1. Вегеш М. М. Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. Вип.1. С.87–89.
2. Вегеш М. М., Олашин М. В. Михайло Драгоманов (1841–1895). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійне т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. С.6–15.
3. Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Упорядники: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 382 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. К., 2019. 656 с.
5. Довідник з історії України (А – Я) / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
6. Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник та автор історико-біографічного нарису Р. С. Міщук. К.: Либідь, 1991. 688 с.
7. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах. Том перший. К.: Видавництво «Наукова думка», 1970. 532 с.
8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах. Том другий. Статті, розвідки, дописи. К.: Видавництво «Наукова думка», 1970. 592 с.
9. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (ІХ-ХХІ ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.
10. Історія політичної думки України / За загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У двох томах. Т. 1. К.: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У двох томах. Т. 2. К.: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.

13. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.
14. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редакційна рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
15. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Бориса Кухти. Видання друге, перероблене і доповнене. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА МІСЦЕ В НІЙ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Сьогодні М. С. Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десяти томною «Історією України-Руси» – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження. Велика заслуга М. С. Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він охоплював історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевич писав: «Коли українська нація почувається тепер одноцільною й однодумною, то це в неمالій мірі заслуга саме Грушевського».

Автори біографічного нарису про визначного історика Ю. Шаповал та І. Верба слушно зауважили, що «Михайло Грушевський – одна з ключових постатей української політики і національної гуманітарної науки першої чверті ХХ ст... У своїй державотворчій діяльності суспільствознавець керувався принципами законності й моральності, згуртував когорту тих подвижників, котрі закладали конституційні засади майбутньої української державності. Його життя було складним і суперечливим. Він пізнав насолоду від творчої, звитяжної праці, досяг європейської і світової слави на теренах науки... Могутня зброя вченого – це його концепція безперервності українського історичного процесу. Вона озброювала тих, хто мріяв про волю України, ставала дороговказом для дослідників національної минувшини» [36, с. 6]. Відомий канадський вчений Франк Сисин високо оцінив головну працю Михайла Грушевського: «Історія України-Руси» є найбільш вичерпним викладом стародавньої, середньовічної та ранньомодерної історії українського народу. Написана найвидатнішим українським новочасним істориком Михайлом Грушевським «Історія» залишається неперевершеною у використанні джерел і літератури, незважаючи на те, що її останній том завершений понад шістьдесят років тому (стаття Ф. Сисина написана у 1999 р. – Авт.). Для розвитку українського національного руху вона є науковим підтвердженням, що українці це народ з власним історичним процесом. Значущість цієї праці для українців така ж, як і «Історія Чехії» Франтішека Палацького для чехів...» [31, с. 6].

На глибоке переконання іншого визначного зарубіжного дослідника життя і творчості М. С. Грушевського Любомира Винара, він в історії розвитку історичної науки «увійшов як найвидатніший український історик світового

виміру, засновник української національної історіографії і безприкладний організатор наукової діяльності, зокрема історичних досліджень. Його модель-схема історії України стала загальною схемою української наукової історіографії, а його монументальний твір «Історія України-Руси» оцінюється, як писав Джеймс Вестфол Томпсон, монументом історичної ерудиції», що дав тривку основу українській історіографії і випровадив її на світовий науковий форум. До сьогодні праця вважається найвидатнішим історичним твором української наукової історіографії і наукового українознавства» [8, с. 31-32]. В іншій своїй праці Л. Винар ставить питання: «... Чи сплатило сучасне покоління довг вдячності Великому Українцеві Михайлові Грушевському. Думаємо, що ні. Незважаючи на наші успіхи в розвитку грушевськознавства, є великі недосягнення. На увазі маємо невідкличну потребу повного видання усіх наукових, публіцистичних і белетристичних творів Грушевського з різних періодів його творчості. Друга вимога – це видання його епістолярної спадщини і опрацювання відповідних довідкових видань і монографій, присвячених життю і творчості історика. Доки не спроможемося зреалізувати ці проекти, тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським» [9, с. 49]. У передмові до повного зібрання творів Михайла Грушевського член-кореспондент НАН України Павло Сохань справедливо зауважив: «Інші народи вже давно видали повні зібрання творів батьків своєї нації – скажімо, чехи видали праці Т. Масарика, поляки – Й. Пілсудського. Українцям необхідно надолужувати згаяне. Адже видання повної спадщини М. Грушевського є загальнодержавною справою, для якої не можна шкодувати коштів та зусиль. Без М. Грушевського світові важко пізнати українську націю...» [32, с. 15].

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М. С. Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі «Історії України-Руси» подати окремим параграфом «Історичну літературу Угорської Русі» [13, с. 581-583], вмістити карту «Західна Україна в XI–XIII віках» [13, с. 600-601]. В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття. М. С. Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Мова йде про такі загальновідомі праці вченого, як «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні», «Справа українського університету у Львові», «Справа українських катедр і наші наукові потреби» та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії «угорської України» як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М. С. Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обґрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI–VII ст. н.е. Серед робіт, проведених на новобудовах Закарпаття в 70-80-х роках XX ст., значне місце належить давньослов'янським і давноруським пам'яткам VI–XIII ст. В основному це поселення, розташовані в рівнинній і передгірській зонах краю (Баркасово, Берегово, Галоч, Гомок, Комарівці, Коритняни, Клячаново, Перехрестя та ін.). У 1983-1984 роках при роботах на газопроводі Уренгой – Помари – Ужгород було відкрито два поселення празької (корчакської) культури VI–VII ст. н. е. в Галочі Ужгородського району та м. Берегові. До цього часу теоретично існував хронологічний розрив між відомими давньослов'янськими пам'ятками VIII–IX ст. типу луки-райковецької та нібито відсутніми пам'ятками празької культури. Це дало право С. Пеняку, який першим відкрив і дослідив ряд поселень празької (корчакської) культури, аргументовано говорити про час заселення Закарпаття слов'янами. Ним же опублікована монографія «Ранньослов'янське і давноруське населення Закарпаття VI–XIII ст.» (К., 1980) [29, с. 13].

Спостереження М. С. Грушевського мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків, М. С. Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов'ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звітку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М. С. Грушевський вказує, що «виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осади) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згір'ю Карпатів (в теперішній Угорщині)» [14, с. 211]. Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо «сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо» [14, с. 213]. У монографії «Очерк истории украинского народа» він

писав, що «гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження» [11, с. 20; 6, с. 137-139].

Незважаючи на те, що «хорватське питання» так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М. С. Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: «Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...». Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній «Історії України-Руси» дослідник писав: «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини» [14, с. 223]. В літописі «Повість временних літ» говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М. С. Грушевський припускає, що «може ся «хорватська війна» лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну».

В першому томі «Історії України-Руси» історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: «Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадни зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадни йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією» [14, с. 213-214]. Далі М. С. Грушевський вказує, що «за суцільною українською територією, на підгір'ю українські осадни йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Соланої, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денаціоналізовані, що про їх українську народність свідчить головно східний обряд» [14, с. 214].

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусила заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М. С. Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: «нovoї масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусила бути давніше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на

мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією».

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що «Русини Спишського (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка – чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку ХІХ століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки» [14, с. 220].

В своїх працях М. С. Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччі, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі малярського елемента. Він вказує, що ще на початку ХІХ ст. російський вчений-мандрівник В. Броневський в праці «Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году», проїжджаючи від «Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій частині заняті русинами» [14, с. 221]. На кінець ХІХ ст., як вказує М. С. Грушевський, «число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє». Вчений приходить до висновку, що «які-ж мусів понести страти руський елемент протягом малярського «тисячоліття»! Мусімо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліди їх переховались ще в топографічних назвах)» [14, с. 221].

Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: «в Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку ХІХ ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зівстався тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілм просторі Семигорода, у всяких змаляризованих, румунізованих і германізованих назвах». На основі широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М. С. Грушевський зробив висновок, що на «Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілм полудневім Карпатським підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів» [14, с. 222].

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, – вказує історик, – то вона тут «задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осадні затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги малярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав'ю під волоським потопом». Вчений вважає, що тільки «на Карпатським підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Малярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою».

Важливе положення, яке досліджує і розвиває в своїх працях історик – це про входження Закарпаття до Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: «Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.: перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київа. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в. з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеца, XIII в., зве їх «Руськими горами» – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь» [14, с. 224].

Історики різних поколінь вважали, що закарпатські землі входили до складу Галицько-Волинського князівства. Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 р., який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев» [30, с. 209].

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускав, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави [12, с. 53]. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в однім документі Григорій наджупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим учений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними [2, 3].

Більш детально про володіння галицького князя за Карпатами М. С. Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому «Русини», разом з Татарами» [15, с. 98-99]. Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. С. Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським

походом, що заходив в Угорчанський комітат, сам собою просить вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Русі й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою» [15, с. 99-100].

Вищезгадану проблему намагався вирішити і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, – писав він, – там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він вважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави» [4]. А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину и пустошило верхное поречя Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру і для її вирішення необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства). На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота? [34]

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Серед найновіших досліджень заслуговує на увагу ґрунтовна праця Л. Войтовича [10]. та монографії М. Котляра [25, 26]. Л. Войтович підсумував: «Можна не сумніватися, що принаймні десь з 1280 р. частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якісь володіння, були під сюзеренітетом Галицької держави. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті. Цікаво, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться «біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі». А за автором «Польсько-угорської хроніки» біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками» [10, с. 500].

Уже згадувані сучасні дослідники давньої історії Закарпаття С. Пеняк і П. Пеняк притримуються думки, що «до монголо-татарського вторгнення у Карпатську улоговину (1241-1242 рр.) вони (давньоруські пам'ятки Закарпаття – Авт.) мало в чому змінили своє попереднє обличчя. Прибулі угорці зі своєю кочово-скотарською культурою не могли вплинути на осілих слов'ян-землеробів, навпаки, кочівники перетворились в осілих скотарів і землеробів. Цей період випав з поля зору археологічної науки. На виявлених у 70-80-х роках ХХ ст. поселеннях і могильниках (християнських) давньоруського часу не проводились розкопки. Сьогодні про них знаємо менше, ніж про поселення і могильники VIII-IX ст. Це упущення повинні виправити представники нової плеяди закарпатських археологів» [29, с. 237].

Цікаві думки висловив М. С. Грушевський з приводу назв «русини», «українці». Для нього не викликало сумнівів, що «різномірність цих назв не має особливого значення, бо покриває понятє саме по собі яснє; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові» [15, с. 98-99]. Не вина українців, що вони були накинуті на роздоріжжі політичного життя, «як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів» іноземних поневолювачів [5]. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони «руснаки», «карпатороси», «угророси», хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – «земля без імені». Терміни «українець», «український» були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни «Русь», «руський» ще й досі в повній силі задержалися». У статті «Українці», вперше опублікованій у 1910 р., М. С. Грушевський писав: «Я волію уживати новий, але котрий уже здобув право громадянства і в Австрії, термін «український» замість старих неточних і незручних назв: «русинський», «русский» чи «руський». У Росії найвикористовуваніша назва «русинський»,

досить популярна також серед поляків; але вона є цілком штучною. Українське населення Австрії зберегло для себе термінологію давньої Русі київського періоду: «Русь» у збірному значенні, «русин», «русини» як прикметник; ці назви воно уживає для своєї, української народності, а для народності великоросійської використовує переважно термін «російський» (за прикладом поляків) чи великоросійський, московський і т. п. Термін «русинський», з філологічної точки зору, такий же безглуздий, як було б безглуздо казати «англієцький» замість англійський, «іспанецький» замість іспанський, тут не вживають («рутенський» використовують лише у глузливому значенні). Але стара термінологія незручна тим, що дає привід для плутанини й неясності («русський» в устах галицького русина означає український, малоруський, ruthenisch; «русский» в устах інших – великоросійський, russisch), і цю плутанину не можуть усунути орфографічні відмінності (русский з одним «с» у значенні український, руський з двома «с» у значенні великоросійський). Тому останнім часом усе більше входить у вжиток термін «український», «австрійська Україна» і т. п. [17, с. 86].

У 1912 р. М. С. Грушевський опублікував збірку статей «Про українську мову і українську школу», в якій знову звернувся до вищеназваної проблеми: «Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба? А тому, що різні пани кажуть, нібито руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяни буцім самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою. Щоб сього не було, передусім наші люди повинні казати при кожній нагоді всю правду, всякому панові чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо, і що селяни хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою. Треба, щоб учили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали рідною мовою: тоді діти і всього іншого навчаться скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по-якому своє з руським. Се наші люди повинні самі на кожному місці казати всім, щоб не клепали на них, мовбито вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою» [17, с. 382].

В своїх працях М. С. Грушевський торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах зустрічається цілий ряд назв комітатів: Спішський, Шаришський, Земплинський (сучасна Словачка Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація «мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату – «наджупан», був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність

належала». «Комітатська організація, – вважав М. С. Грушевський, – ...ослабляється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руській підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослабляється комітатова організація через ослаблене державного характеру надзупанського уряду» [13, с. 489-490].

Багато уваги в другому томі «Історії України-Руси» вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: «впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції надзупанів, центри правительственного життя й заразом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Унгвар, Земплин, по часті Шариш» [13, с. 491]. М. С. Грушевський приходить до висновку, що очевидно «Підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малопристижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинути на підгір'ю, ніж в самих горах...» [13, с. 491].

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людності Закарпаття угорський уряд вважав будівництво державних замків. «На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою». Вивчаючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, вчений констатував, що вже в XIII ст. «на підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг» [13, с. 493].

Досліджуючи історію Угорської Русі, М. С. Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці «Як жив український народ» він наголошує, що «край, де наш народ живе, звемо Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде – русини; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття – Авт.) – русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде» [19, с. 4]. Аналогічні думки М. С. Грушевський висловив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порохувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторови від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі

верств вздовж, а 700–900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними йменнями, – живуть не менше як півтори тисячі літ» [18, с. 39]. Таким чином, М. С. Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських територій і ті, які «на порозі нової України» належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він розмірковує: «Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й подоляни, ...а інакше люде з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.». Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, «та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, подивитися до життя – й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український» [16, с. 6].

Важливе питання в історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: «Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи». М. С. Грушевський виділяє три періоди німецької колонізації в краї, вважаючи, що «початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і «вважають сю давнішу колонізацію нижненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по части – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі» [13, с. 503].

На глибоке переконання М. С. Грушевського, колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М. С. Грушевський вважав, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шаришська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардієві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М. С. Грушевський показав, що в південній

Мараморощині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період у таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу – звичайно самі вибирали собі старшину і священника. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд надзупан, в усіх інших випадках судив їх сам вїт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села – чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна рівнинна частина заселялась переважно угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл вперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті «Справа українсько-руського університету у Львові» М. С. Грушевський наголосив про денаціоналізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: «В трьох університетах на Україні (Київський, Харківський і Одеський – Авт.) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі мадярських...» [1, с. 22-40].

Окремі питання історії Закарпаття М. С. Грушевський розглядає в своїй праці «Ілюстрована історія України», виданій вперше в 1911 р. У названій монографії вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою «Угорська Україна». Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який дослідник виклав у своїй багатотомній «Історії України-Руси» [12, с. 437]. В «Ілюстрованій історії України» вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: «Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусіли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за сі гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною» [12, с. 437].

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, який існував на початку ХХ ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений наприкінці ХІV ст. В праці констатується: «Угорські королі, поширивши свою владу на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згіре і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці ХІІ і в початку ХІІІ в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця ХІІІ в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовику і його сім'ї не удалось загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів» [12, с. 437].

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв «Угорська Україна» і «Закарпатська Україна». Вчений ставить питання: «Чи була ся Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, ХІІ–ХІІІ в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена ціла Угорщина». М. С. Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єдану закарпатську територію, бо «подробивши її на части, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими» [12, с. 437-438].

Дослідник зауважує, що майже «не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно». Він робить висновок, що «не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині ХІV–ХІVІ в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали» [12, с. 438]. М. С. Грушевський показав, як «з ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небусть роботи і задавали хлосту як кождому иньшому кріпакові. Все, що підіймалося від свого народу ранійше чи пізнійше, пристаючи до панів-угрів» [12, с. 438].

М. С. Грушевський вважав, «що одиноким проявом національним і заразом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи богатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности ХІVІІ–ХІVІІІ вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше» [12, с. 438].

В праці наголошується на тому, що «релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св. Михайла в Грушеві Марамороського комітату». М. С. Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович «забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь ближше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерті, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі зв'язалася потім «легенда про руську колонізацію» угорського підгір'я» [12, с. 438-439]. Даючи позитивну оцінку діяльності Ф. Корятовича в історії краю, вчений вважає, що мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича.

Сьогодні нас віддаляє ціле століття від того часу, коли Михайло Грушевський писав свою «Ілюстровану історію України». Хоча постать подільського князя Федора Корятовича постійно привертала увагу дослідників, проте сьогодні важко сказати, що ми все знаємо про цю неординарну особистість. Навіть на сторінках багатотомної «Енциклопедії історії України» надibuємо на лаконічні висловлювання автора статті «Корятовичі»: «Шостий син Коріята Федір Корятович був у 1388-94 останнім володарем Подільського князівства ... Наприкінці 1394 Василь разом із братом Федором змушений був шукати пристанища в Угорщині, яке вони отримали на території комітату Берегове (Закарпатська Україна)...» [20, с. 159-160]. Проігнорував цю постать відомий австрійський історик Еріх Цьольнер на сторінках своєї ґрунтовної праці «Історія Австрії» [35]. Досить скупу інформацію знаходимо в одній із науково-популярних праць П. Р. Магочія: «Корятович – литовський князь з Поділля, який був запрошений угорським королем управляти замком Мукачево і навколишніми землями, що включали кілька русинських сіл. Як титулований «пан Мукачева» Корятович вважався одним із найважливіших національних лідерів карпаторусинів» [27]. У «Короткій історії Угорщини» (редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997) та в «Історії України» П. Р. Магочія (К., 2007) Федір Корятович узагалі не згадується. В. Задорожний та Ю. Кундрат [23].

У деякій мірі «крига скресла», коли відомий український історик Йосип Кобаль надрукував статтю про Федора Корятовича [24]. Увівши до наукового обігу до цього невідомі угорські джерела, дослідник підсумував: «Це була дійсно масштабна історична постать, але не лише регіонального, закарпатського, а загальнодержавного угорського рівня, яка належала до найвищого суспільного прошарку Угорського королівства, займала посаду надзупана кількох комітатів, а це вимагало глибоких юридичних знань та володіння кількома мовами: латинською, угорською, руською (українською), належала до найближчого оточення короля Сигізмунда, жила при його дворі,

брала участь у тогочасній міжнародній політиці». Член-кореспондент НАН України, великий патріот історії Закарпаття і України загалом В. Німчук, напередодні відзначення ювілею князя, закликав: «... Справою честі закарпатців є відзначення на державному рівні 600-ліття від часу смерті Ф. Корятовича. Треба організувати розповіді про нього в різноманітних закладах освіти, провести наукові конференції у вишах, насамперед в УжНУ... Поколінням, що навчалися в радянські та пострадянські часи, про нього, на жаль, майже нічого не відомо. Відзначивши 600-річчя смерті Ф. Корятовича, не тільки віддамо належне видатному діячеві історії та духовності Закарпаття й Пряшівщини, а й поширимо про нього знання серед людей, а це сприятиме глибшому усвідомленню генетичної єдності закарпатців з українцями інших регіонів» (Срібна Земля. 2014. 29 вересня). На жаль, тоді до цього заклику визначного українського вченого не прислухалися.

Те, до чого повинні були долучитися чиновники, науковці та вчителі, зробив український історик Сергій Федака, який у 2017 р. видав монографію, присвячену Федору Корятовичу [33]. «Корятович, безперечно, набагато реальніший, ніж Лаборець, – відзначає автор, – але порівняно з Ференцем II його постать значно розмитіша, туманніша, прихована серпанком часу. Це ім'я знає кожний закарпатець, але мало хто може сказати щось конкретне про даного князя». Аналізуючи Грамоту Корятовича Мукачівському монастирю, написану латинською мовою готичними буквами на пергаменті, Сергій Федака констатує: «... Першими словами у тій грамоті було – «Ми, Федір Корятович ...». То ж, дещо утрируючи, можна сказати, що вся закарпатська історіографія, почалася з одного слова, і слово те було «Корятович» [33, с. 6]. Автор ґрунтовно проаналізував чи не всі джерела та літературу, які побачили світ до цього часу. М. Стрийковський, М. Лучкай, І. Базилович, А. Годинка, Ю. Жаткович, О. Петров, В. Пачовський, О. Бадан, Е. Недзельський, Ф. Тихий, О. Мицюк, О. Копитчак, І. Сенько, Ю. Данилець, В. Пронін, О. Шматко, В. Пагиря, Л. Войтович, С. Макарчик, М. Возняк, Я. Дашкевич, Ф. Шабульдо, В. Горяйнов, В. Німчук, М. Троян, Й. Кобаль, Л. Контлер, О. Мазурок, Д. Данилюк, О. Однороженко, О. Філіппов, В. Разгулов, О. Ткачук-Ферков, М. Тімков, І. Шинкар, О. Білецька, автори колективних монографій «История Венгрии» та «Нариси історії Закарпаття» ... Сергій Федака не обминув своєю увагою десятки збірників історичних легенд, творів поетів і письменників, художніх фільмів про Федора Корятовича...

На глибоке переконання Сергія Федаки – Федір Корятович – одна з найбільш контраверсійних постатей нашої історії. Контраверсійна не тому, що сам князь був таким вже суперечливим, а тому що кожний автор намагався виліпити з нього щось своє – як правило, не схоже на попередників. Для Закарпаття Федір Корятович став символом того, що «свої там за горами – не чужі», що руський етнос по цей бік Карпат постійно підживлювався переселенцями з Галичини, Волині, Поділля і ще дальших українських теренів [33, с. 133]. Сергій Федака добре усвідомлює, що його книга не поставила останню крапку в життєписі видатного князя. На його думку, даний нарис –

«один з проміжних підсумків вивчення цієї, безсумнівно, титанічної фігури». Тим більше, що попереду – переклад і видання всіх 57 латинських грамот про Корятовича, понад 104 тисячі грамот за період 1000-1526 рр. Разом з тим, маємо всі підстави стверджувати, що на сьогодні рецензована монографія є найповнішим і найкращим життєписом князя Федора Корятовича, «з ласки Божої князя Мункача...».

Однак, повернемося до праць Михайла Грушевського. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна – з часів ще передтатарських. В кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставріпігіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Марамороській і Угорській, замість владик. Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М. С. Грушевський вважав, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В XVII ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і близько 400 священників. Але ж духовенство нерівномірно було розпорошено на території краю. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство було темне, поповнювалося різними захожими людьми з Галичини і Молдавії. Просвітний рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, проте досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В «Ілюстрованій історії України» велика увага приділена вченим впровадженню унії в Закарпаття. «Перша спроба введення церковної унії, – вважає М. С. Грушевський, – була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під тиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам» [12, с. 440-441]. І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М. С. Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Березькій, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православ'я трималося на Мараморощині, де до 1735 р. були православні владика. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Мараморощині. Хоча уряд Марії-Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в «Ілюстрованій історії України» автором вміщено карту «Угорська Україна», «Портрет-ікону з Угорської України», що зберігалася на початку XX ст. в музеї товариства імені Т. Г. Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини XIX ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка «глибоко зворушила місцеве життя». М. С. Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він «міг би відкрити нову добу в житті Угорської України, якби зостався на національним ґрунті». Добрянського призначили «намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити «руське» діловодство тут; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіщувало дуже гарні наслідки, але все поспувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській – не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго – по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі». Все національне піднесення настане тільки в 1918–1919 рр., коли Всезакарпатські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М. С. Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому «Історії України-Руси» вчений подав параграф під назвою «Історична література Угорської Русі». Він пише: «Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович [21, 22, 28]. в статті «Історія історіографії Угорських русинів»... Історик вказує на рукописні твори XVII–XVIII ст. з історії церкви М. Андрели, Бабиловича, «Історію карпатських русинів» М. Лучкая, І. Базиловича «Короткий нарис фундацій Федора Корятовича» XIX ст., І. Дулишковича, Т. Легоцького та ін. [13, с. 581-582]. Вчений мав намір разом з істориком С. Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Закарпаття Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М. С. Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю. Гуци-Венеліна. М. С. Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В. Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю. Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю. Гуци-Венеліна [7].

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М. С. Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку ХХ ст. В своїх дослідженнях вчений часто вживає назви «Угорська Україна», «Закарпатська Україна», що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинізму про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М. С. Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

1. Вегеш М. М., Пальок В. В. Михайло Грушевський (1866-1934). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. Випуск перший. Ужгород, 1996. С. 22-40.
2. Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського* / Виконком Івано-Франківської обл. ради народн. депутатів, Івано-Франк. державн. педагогічн. інститут ім. В. Стефаніка. Івано-Франківська, 1991. С. 55–56.
3. Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 34–39.
4. Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України: (Науковий збірник)* / Ужгород. націон. ун-т, Конгрес Української інтелігенції, Закарп. обл. відділення. Ужгород: Закарпаття, 2001. С. 275–282.
5. Вегеш М. М., Пальок В. В., Кузка С. І. Питання історії Закарпаття в працях Михайла Грушевського. *Спадщина Великого Українця*. Науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, 1997. С. 23-31.
6. Вегеш М. М. Михайло Грушевський про «хорватське питання». *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород, 1996. С. 137-139.
7. Венелін Ю. З наукової спадщини визначного славіста. З нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. 184 с.
8. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 13-31.

9. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. 53 с.
10. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
11. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 400 с.
12. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. 578 с.
13. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 634 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. 649 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 588 с.
16. Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. 104 с.
17. Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. 792 с.
18. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.
19. Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. 112 с.
20. Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160.
21. Жаткович Ю. Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2007. 392 с.
22. Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. 452 с.
23. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX-початок XXI ст.). Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 432 с.
24. Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. *Карпатика-Carpatica*. Випуск 32. Ужгород, 2005.
25. Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
26. Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.
27. Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. 120 с.
28. Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2009. 284 с.
29. Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: «Краєвиди Карпат», 2013. 256 с.

30. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. 640 с.
31. Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 3-30.
32. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. Твори у 50 томах*. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 14-46.
33. Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с.
34. Цельняк І. Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі. Львів: Край, 2006. 181 с.
35. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 707 с.
36. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.

МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ: НАУКОВЕЦЬ І ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Хоча, на перший погляд, М. Колодзінському присв'ячено чимало статей, проте фактичний матеріал, який міститься в них, є далеко не повним. Окремі епізоди з життя і діяльності полковника Гузара, як правило, повторюються, переходять із публікації в публікацію. Це, на нашу думку, зумовлено кількома факторами: по-перше, М. Колодзінський завжди дотримувався суворої конспірації, щоб не видати себе (чимало очевидців знали його виключно за псевдонімами); по-друге, він був надзвичайно скромною людиною і, як писали сучасники, «більше слухав, а менше говорив». Можливо саме тому його прізвище ні разу не згадувалося у нотах протесту польського посла, який постійно вимагав від Чехословаччини негайної видачі членів ОУН, що перебували на теренах Карпатської України.

Окремі аспекти життєвого шляху М. Колодзінського висвітлені у публікаціях його сучасників М. Бажанського¹, Я. Гайваса², Л. Гірняка³, В. Гренджі-Донського⁴, М. Капустянського⁵, А. Кущинського⁶, С. Ленкавського⁷, В. Стахіва⁸, І. Стебельського⁹, В. Филоновича¹⁰, Ю. Химинця¹¹. Особливої уваги заслуговують спогади С. Єфремова, які свого часу ввів до наукового обігу відомий словацький дослідник М. Мушинка¹². Саме завдяки їм ми дізнаємося про безліч фактів із життя й діяльності М. Колодзінського протягом 14-15 березня 1939 р. Рідкісні свідчення містяться у спогадах І. Попович-Крамарчук про його молоді роки¹³. П. Мірчук¹⁴ і З. Книш¹⁵ висвітлили життєпис М. Колодзінського через призму історії УВО-ОУН. Найбільш

¹ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.

² Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.

³ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.

⁴ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.

⁵ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 97-106.

⁶ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981. 224 с.

⁷ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.

⁸ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх воєнів 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10; Стахів В. П. Сім років українсько-японських взаємин. 1934-41 (Розділи з книжки спогадів «Силуєти постатей і фрагменти подій»). *До зброї*. Журнал військово-політичної думки. 1955. Випуск 26 (39). С. 19-22.

⁹ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. 368 с.

¹⁰ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.

¹¹ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.

¹² Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

¹³ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеницина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 655-658.

¹⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.

¹⁵ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 471 с.; Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна Сурма. 431 с.; Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. 208 с.

грунтовнішим нарисом про полковника Гузара, опублікованим у діаспорі, є стаття В. Яшана, яка кілька разів перевидавалася¹⁶. Цікавилися постаттю М. Колодзінського також сучасні українські історики О. Зайцев¹⁷, С. Лісіна¹⁸, В. Федина¹⁹, В. Худанич²⁰, М. Чернопиский²¹. Оригінальним підходом до висвітлення військово-політичної діяльності М. Колодзінського відзначаються наукові розвідки О. Пагірі²² і М. Посівнича²³. Постать полковника Гузара знайшла відображення на сторінках різноманітних енциклопедичних видань²⁴.

¹⁶ Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 1-2 (64-65). С. 11-17; Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 3-4 (66-67). С. 24-29; Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632-654.

¹⁷ Зайцев О. Михайло Колодзінський: життя і думки революціонера-націоналіста. *«І слова стали чином живим...»*. Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відповідальний редактор О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. С. 7-30; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 483 с.

¹⁸ Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 139-145; Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2006. С. 139-145.

¹⁹ Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386; Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Sarpatica – Карпатика*. Вип. 7 Ужгород, 2001. С. 223-241; Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 93-96.

²⁰ Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С. 19-25.

²¹ Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5-6. С. 146-153; Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97-101.

²² Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19; Пагіря О. Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. 152 с.: іл.

²³ Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271; Посівнич М. Закарпаття в концепціях ОУН у 1937-1938 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 2. С. 173-178; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України*: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.). К., 2014. С. 68; Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 398-408; Посівнич М. Р. Військово-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.; Посівнич М. Р. Формування військової доктрини ОУН (1938-1939). *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2003. Збірник 1. С. 34-44; Посівнич М. Участь членів ОУН у Карпатській Січі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Випуск 27. С. 240-252.

²⁴ Колодзінський Михайло (1902-39). *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина / Головний редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж – Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1959. С. 1083; Колодзінський Михайло. *Довідник з історії України (А – Я)*: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 330; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України*: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.). К., 2014. С. 68; Прилуцький В. Колодзінський Михайло. *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 202-203; Федака С. Колодзінський-Гузар

О. Зайцев²⁵, В. Кримінський²⁶, В. Рог²⁷, О. Кучерук²⁸ і О. Баган здійснили ґрунтовний аналіз головної геополітичної праці М. Колодзінського «Воєнна доктрина українських націоналістів». Останній справедливо відзначив, що «студія М. Колодзінського (автор вважає, що саме так треба писати його прізвище – Авт.) була своєрідним синтезом військово-геополітичних ідей українського вольового націоналізму міжвоєнної доби, вона відзначалася особливим духом експансіонізму, віри в перемогу націоналізму як світогляду й ідеології, що витворюють новий морально-психологічний простір у світовій історії»²⁹. О. Погібко справедливо відзначав: «Що стосується Воєнної доктрини України, серед перших спроб викладення системного погляду слід виділити наукову працю одного з діячів національного руху минулого століття М. Колодзінського. Зокрема, М. Колодзінський підкреслює, що дати точне визначення воєнної доктрини так само важко, як наприклад, дати визначення права»³⁰.

Метою цієї наукової розвідки є комплексне висвітлення життєвого шляху і військово-політичної діяльності М. Колодзінського як активного діяча УВО-ОУН, автора низки геополітичних досліджень кінця 30-х років та одного з організаторів і керівників збройних сил Карпатської України.

Михайло Франьович Колодзінський народився 26 липня 1902 р. в селі Поточиськах Городенківського повіту на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська область) в римо-католицькій родині Франка (Франя) Колодзінського і Олени (Марії) Буджак. Ставши професійним революціонером, М. Колодзінський буде використовувати різноманітні псевдоніми («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «Гузар»), одним з яких буде «М. Буджак» на честь своєї матері. «Батькова лінія йшла, мабуть, із зайшлої зукраїнізованої шляхти, материнська – з корінних покутян. – писав один із дослідників М. Колодзінського М. Чернописький. – Батько після гасіння пожежі у селі помер від запалення легень десь 1929 року, а мати в 1948 році. Михайло мав старшу сестру Марію (в одруженні Федак), молодшу Ганну (була неодружена, пішла в черниці) та Настю, яка померла молодою 1916 р. під час воєнної евакуації (під час Першої світової війни – Авт.) в с. Глушкові біля Городенки»³¹. «Родину Колодзінських дуже шанували й цінили в домі мого діда, – пригадувала І.

Михайло. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2007. С. 456.

²⁵ Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 245-256.

²⁶ Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 51-61.

²⁷ Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.

²⁸ Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2005. С. 174-175.

²⁹ Баган О. Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму. Рецензія на монографію: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (44). С. 332.

³⁰ Погібко О. І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний збірник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 18.

³¹ Чернописький М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 98-99.

Попович-Крамарчук, – і пам'ятаю, – це була, мабуть, єдина родина в селі, куди наша бабуня йдучи, брала нас, онуків, зі собою. Усміхнена Франчиха привітно виходила до нас із решетом грушок чи горіхів, а з-за вугла хати чи стодоли заглядав старший за нас – теж ще дитина, Михайло, що дома звали його Мішком (теж один із псевдонімів М. Колодзінського – Авт.). Він частенько забігав на те прекрасне тоді Поточиське приходство. І я можу з певністю твердити, що свою релігійність виніс Мішко з родинної хати, під незаперечним впливом мого діда, о. Стефана Макогонського – тодішнього пароха Поточиськ і декана Городенського, людини непересічних високих релігійних і моральних вартостей, який впродовж тридцяти років взірцево провадив церкву і парохію»³².

Хоча директор поточиської школи вважав родину Колодзінських польською, вдома говорили виключно по-українськи. Батьки Михайла активно підтримали ініціативу місцевого вчителя Олекси Іваночка щодо спорудження в селі пам'ятника Іванові Франкові. Один з біографів М. Колодзінського писав: «Коли виявилось, що польська влада не дасть на це дозволу, то поточиські селяни завзялися і впродовж однієї ночі поставили пам'ятник. Влада мусіла погодитись з доконаним фактом. В цьому ділі брав участь і молодий Михайло Колодзінський»³³. Про українські погляди М. Колодзінського розповідав син його сестри Марії Федак Володимир Петрович, який ріс і виховувався при Михайловій матері: «одного разу директор місцевої школи влаштував у читальні зібрання до якоїсь оказії польської держави і виголосив на тому зібранні промову, в якій обґрунтовував право поляків володіти «східними кросами» як нібито історично польськими. Михайло тут же спростував фальшиві тези прислужника окупантів, а коли кинулась схопити його поліція, публіка прикрила сміливця і допомогла йому вислизнути»³⁴.

До речі, невдало завершився для нього вступ до польської гімназії в Коломиї. Причина невдачі на іспиті полягала в слабкості знань із польської мови. Довелося спочатку завершити чотири класи навчання в городенківській українській гімназії, удосконаливши свої знання польської мови, і лише в 1922 р. перейти до Коломиї. Навчався добре, до того ж брав активну участь у складі місцевої футбольної команди «Хортиця». В липні 1924 р. М. Колодзінський успішно склав іспит, одержавши атестат про закінчення гімназії. На початку 20-

³² Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656.

³³ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632.

³⁴ Чернописьский М. Священный героизм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 99. Також див.: Чернописьский М. Священный героизм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5–6. С.146–153.

х років він став членом «Пласту» (перебував у відділах у Коломиї, Львові та Празі)³⁵.

Варто погодитись із твердженням В. Яшана, що навчаючись у коломийській гімназії, М. Колодзінський «зачитувався у війсьній літературі, пристрасно студіюючи життя й діла великих полководців»³⁶. В цьому легко переконатися, коли аналізувати бібліографічний апарат його наукових праць, зокрема «Воєнної доктрини українських націоналістів». На сторінках цієї фундаментальної праці зустрічаємо згадки про Людовіка XI Розсудливого, французького короля Карла VIII, короля Арагону, Валенсії, Сардинії та Наварри Фердинанда, Карла V Габсбурга, Густава II Адольфа. М. Колодзінський ґрунтовно опрацював військову спадщину Г. Мольтке, А. Шліффена і особливо знамениту працю «Про війну» К. Клаузевіца. Давньоруських князів Олега, Ігоря, Святослава та Володимира Мономаха М. Колодзінський вивчав на основі стародавніх джерел, зокрема праці Л. Диякона. В історії запорізького козацтва майбутній дослідник особливо захоплювався діяльністю Богдана Хмельницького, Івана Богуна та Івана Мазепи. Будучи вченим-аналітиком, він об'єктивно і всебічно аналізував події національно-визвольних змагань 1917-1920-х років, давав оцінку УНР і ЗУНР, УГА. Вивчав він також військове мистецтво Червоної армії, знав імена М. Тухачевського, К. Ворошилова, В. Блюхера, бо «ворогів треба знати». Захоплювався Наполеоном Бонапартом як військовим стратегом. Ці знання, багато з яких він почерпнув ще з гімназії, пізніше знадобилися М. Колодзінському під час роботи над своїми науковими розвідками.

Восени 1924 р. М. Колодзінський проходив військову службу спочатку в кінній артилерії, а згодом у польські піхоті. Після рекрутського вишколу його перевели до старшинської школи, яку він закінчив з надзвичайно хорошими показниками. Один з біографів відзначав, що Колодзінський «любив військо, його порядок і дисципліну. Він залюбки чистив зброю, дбав про одяг і весь зовнішній вигляд. Військові обов'язки виконував солідно і завзято студіював військові підручники. Але на пропозицію залишитися в польському війську не погодився»³⁷. Більш конкретно, на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, перебування М. Колодзінського в польській армії висвітлив М. Посівнич: «Після рекрутської підготовки зарахований у старшинську школу в Острові-Коморові, яку закінчив у ранзі підхорунжого (5.01-10.07.1925) та повернувся у 21-й полк. З 30.09.1925 по 2.09.1926 р. перебував у відпустці за станом здоров'я. Звільнений у запас 2.01.1927 р. та приписаний до 68-го

³⁵ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

³⁶ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 633.

³⁷ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 634.

піхотного полку у Вжесні, з яким провів військові маневри 21.07-14.09.1929 р.»³⁸.

Навчання на правничому факультеті Львівського університету (поступив у жовтні 1928 р.) співпало зі вступом М. Колодзінського до Української Військової Організації (УВО), а згодом Організації Українських Націоналістів (ОУН). За участь у нелегальній УВО його п'ять разів заарештовували й ув'язнювали (загалом просидів близько трьох років). Цей факт дав підставу М. Посівничу стверджувати, що М. Колодзінський провчився 5 семестрів³⁹. В. Яшан притримується думки, що він все ж закінчив університет. Якби там не було, маємо всі підстави стверджувати, що М. Колодзінський володів глибокими знаннями з історії, геополітики, теорії й практики сучасного йому військового мистецтва. До того ж він вільно володів багатьма іноземними мовами. Відомий факт, що автор «Военної доктрини українських націоналістів» планував перекласти на українську мову працю К. Клаузевіца «Про війну».

В полі зору польської поліції М. Колодзінський опинився під час подій 1 листопада 1928 р. (хоча польські агенти за ним стежили ще раніше), коли у Львові відзначали десятиріччя Листопадового повстання 1918 р. Цю подію яскраво описав один з його друзів З. Книш – майбутній відомий історик націоналістичного руху: «Ще до кінця панахиди зібраний на площі народ побачив, як над його головами з церкви св. Юра залопотів великий жовто-блакитний прапор з вишитими на ньому чорними буквами УВО. Вивісили його два члени Української Військової Організації, Михайло Колодзінський та О. Т. Тільки прогомоніли останні слова проповіді священника о. Яценкова, коли на балконі св. Юра з'явився цивільний бесідник і палко почав промовляти до народу. Маса немов окам'яніла, стало тихо, кожне слово чітко відлунювало і доносилося до найдальших рядів зібраних людей. Багато впали навколішки і шепотіли слова молитви. Незнайомий промовляв коротко й гаряче, візвавши приявних засвідчити перед світом, що Львів був, є і завжди буде український. Звідкись узялися впорядчики, що почали уставляти людей походом у напрямі середмістя. Похід рушив вулицею Міцкевича вниз. Коли дійшов до будинку дирекції залізниць, дорогу заступила йому кінна й піша поліція, зібрана задалегідь і розставлена по бічних вулицях довкола комплексу забудовань св. Юра. Якийсь комісар, вимахуючи шаблею, кричав до людей, щоб розходилися. Ніхто не зважав на нього, людський потік роздвоївся, двома своїми раменами обминув комісаря з групкою поліцистів і поплив далі, тягнучи його за собою. Далися чути співи «Ще не вмерла Україна» та «Гей, у лузі червона калина». Тоді з бічної вулиці вилетів більший відділ кінної поліції і сильно напер на чоло демонстративного походу, витискаючи його вгору вулиці, назад на площу св. Юра. Зі всіх сторін піднявся несамовитий крик і вереск. Кричали поліцаї, гуділа юрба, а на дерева Єзуїтського Городу повилазили малі гімназисти й інші хлопчаки, кишені мали випхані камінням, жбурляли його на поліцію і на все горло верещали: «Смерть ляхам! Ганьба поліції!». Зібрана на площі св. Юра

³⁸ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

³⁹ Там само.

густа юрба тиснула на передніх учасників походу, що не мали куди подітися: з одного боку б'є поліція, з другого не пускає десятитисячна маса народу. Затріскотіли стріли: спершу один, другий, далі кільканадцять і потім цілі сальви. Ніхто не знав, хто до кого стріляє, всі думали, що це поліція відкрила вогонь по демонстрантах. Розшаліла з жаху і гніву юрба заколихалася, як море: одні кинулися в розтіч, другі з ненависною люттю ринули голіруч на поліцаїв. Настало нечуване пекло...»⁴⁰. В цій та інших аналогічних ситуаціях М. Колодзінський почувався «як риба у воді». Це була його, радикального націоналіста, стихія. Тоді йому пощастило уникнути арешту.

Перший Конгрес Українських Націоналістів у 1929 р. присвятив багато уваги військовим справам. «Військову Референтуру доручено мені. – пригадавав М. Капустянський. – Я для своєї військової діяльності одержував широку базу суспільно-політичної організації і можливість плекання молодих військових кадрів у широкому масштабі... Одним з моїх перших завдань було організувати Військову Референтуру (Штаб), яка мала бути керівним ядром військової галузі розлогого дерева Організації, яка мала свої крайові езекутиви, в яких були також військові референтури під кермою військових старшин»⁴¹. З ініціативи М. Капустянського були створені три осередки штабу – в Австрії, Голландії та Франції. На першій конференції ОУН, що відбулася в Академічному Домі у Львові в першій половині лютого 1929 р., було прийнято рішення запропонувати Голові Проводу ОУН Є. Коновальцю призначити першим крайовим провідником Богдана Кравціва. До Крайової Езекутиви ОУН також увійшли Зенон Пеленський – заступник Крайового Провідника і політичний референт; Степан Охримович – організаційний референт; Зенон Коссак – бойовий референт; Степан Ленкавський – ідеологічний референт; Михайло Колодзінський – референт військового вишколу; Іван Габрусевич – керівник підреферентури юнацтва⁴². 7 вересня М. Колодзінський взяв участь у замаху на «Східні Торги» (торговельно-промислова виставка, яка проходила у Львові – Авт.). Під час виставки пролунали три вибухи, від яких постраждали дві особи. У Львові почалися арешти підозрюваних членів ОУН, які могли бути причетні до цієї акції. М. Колодзінський, щоб уникнути такої участі, вирішив перечекаати в рідному селі. Вже згадувана нами вище І. Попович-Крамарчук пригадувала про нетривале його перебування в Городенці: «Восени, 21 вересня, був празник в Городниці, і Мішко, приїхавши саме тоді зі Львова додому, прийшов, як звичайно, до нас. І бачу його як нині – стояв у їдальні біля шафи, якийсь стриманий, стрункий з блискучими, чорними, очима, – з поглядом замріяним, але якимсь рішучим, – таким, що знає свою ціль... І подобався мені тоді Мішко. Мені стало його чомусь жаль... Я постановила бути для нього доброю. І в тому вечорі, як відбувались у нас товариські забави, а між ними й

⁴⁰ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. С. 229-230.

⁴¹ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик. Журнал історії і українознавства* / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 98.

⁴² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. С. 100.

невідкличний тоді «монастир», – я рішила покликати Мішка. І не забуду цього ніколи! – Дослівно в тій самій хвилині в хаті склався рух і оторопіння: «... поліція обступила хату»... І пам'ятаю, як стояв Мішко скований у кухні (моя мама випросила час, щоб приготувати йому їжу) – я з обуренням наївно сварилась з поліцаями, що воно не чемно забирати нам гостя з хати... Вийшов спокійно, поважно, гідно...»⁴³.

Слідство провели доволі спішно, а 26 травня 1930 р. почався судовий процес, який тривав три тижні. Серед сімнадцяти підсудних був і «Михайло Колодзінський, літ 28, студент». Всі звинувачувані були притягнуті до кримінальної відповідальності за приналежність до нелегальної УВО, збирання зброї, саботажі й терор. М. Колодзінського також звинувачували «за вишкіл членів УВО». Зрозуміло, що він, як і переважна більшість його побратимів, все заперечував, навіть членство в УВО. Наведемо деякі фрагменти із його виступу на суді: «Михайло Колодзінський: до УВО не належав. Про ту організацію знаю з часописів. Знаю, до чого змагає УВО, а йде вона до своєї цілі шляхом культурно-освітньої праці між українським народом і шляхом збройного повстання, що тепер до уваги не береться... Прокурор: Хто ви є по політичних переконаннях? Колодзінський: Я націоналіст. На питання прокурора обвинувачений Михайло Колодзінський відповідає, що в програмі націоналістів є вироблення сильного характеру і сильної волі в людини, розбуджування і скріплювання національної свідомости в українському народі та вціплювання в нього почуття єдності, щоб усі могли одностайно стати за святе діло, коли знову надійде 1917 або 1918 рік. Про збройне повстання проти окупантів українських земель між націоналістами тепер не говориться, бо воно в сьогоднішній політичній ситуації виключене. Органом націоналістів є «Розбудова Нації», котрий то журнал польська влада недавно заборонила доставляти поштою. Оборонець д-р. Старосольський: Чи ідея створення незалежної української держави спільна всім українським політичним угрупованням? Колодзінський: Всім, крім комуністів, бо в їхню державницьку програму не вірю. Обвинувачений зробив на присутніх своїми зізнаннями доволі корисне враження»⁴⁴.

Під час слідства підозрюваний Крушельницький зізнався, що М. Колодзінський був членом УВО та навіть належав до його «трійки». Проте, суттєвих доказів його вини слідчі не виявили. На цьому акцентував його адвокат: «Щодо Михайла Колодзінського, то його ім'я висказав хтось у нещасливий мент. Він до цієї справи зовсім непричасний, він виказав своє алібі. Знаєте, панове, чим він займався, що сам заробляв на своє утримання, а в вільних хвилинах посвячувався науці. Є виключене, щоб він належав до УВО. Я переконаний, що буду речником і прокурора і трибуналу, коли проситиму вас, щоб ви звільнили Колодзінського. Панове! Судіть на підставі того, що було доказане. Коли кидатимете слово «так» або «ні», завжди тямте, що ви є тільки

⁴³ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городенщина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656-657.

⁴⁴ Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 85-86.

суддями і ваш вердикт мусить бути справедливий!»⁴⁵. М. Колодзінського суд оправдав і його звільнили.

На волі М. Колодзінський перебував до 17 січня 1932 р., коли знову був заарештований. За цей невеликий проміжок часу він встиг взяти участь у з'їзді, який організував Р. Ярий, та підготувати ряд статей до часописів «Розбудова Нації» та «Сурма». Хоча жодна з його публікацій не була ним підписана, слідчі звинувачували М. Колодзінського за реферат, що був вміщений у «Розбудові Нації» на тему військового виховання. Можливо, авторство реферату слідчі встановили після того, як М. Колодзінський у Академічному домі прочитав доповідь «Націоналісти і військове виховання». Його також звинуватили у виданні під псевдонімом «М. Буджак» брошури «Польське повстання 1863», в якій автор, на думку слідчих, заохочував українців до революційної боротьби проти Польщі на зразок того, як це робили поляки під московською окупацією⁴⁶. До речі, на цей раз М. Колодзінський визнав своє членство в ОУН та авторство публікацій. В. Яшан, який вивчав матеріали цієї кримінальної справи, писав: «Коли предсідник трибуналу, мабуть суддя Ягодзінський, запитав Колодзінського, як він – римо-католик з виразним польським прізвищем – може належати до української, до того таємної, революційної організації, яка послуговується терористичними актами, – він відповів, що віровизнання не встановлює національної приналежності. А коли той сам суддя звернув йому увагу, що ідеї, за які бореться ОУН, будуть вимагати багато жертв, багато крові, Колодзінський відповів, що український народ не відступить від боротьби за своє право на вільне життя у своїй власній державі, хоч би то коштувало ріки крові, аж поки не досягне своєї мети»⁴⁷. Один з друзів М. Колодзінського А. Демо-Довгопільський (А. Дад) справедливо вважав, що завдяки своєму інтелектуальному рівню він піднімав авторитет націоналістичного руху навіть серед польської феміди: «Прокуратор схилив голову перед засудженим, висловлюючи, що він ніколи не сподівався, щоб ОУН мало так солідно підготованих військовиків. Він мав до цього часу таке враження, що члени ОУН це звичайні авантюристи, які кидаються з мотикою на сонце»⁴⁸. Вироком суду від 10 червня 1932 р. М. Колодзінського засуджено на рік, але згідно з амністією звільнено.

Над головною своєю працею М. Колодзінський працював у період між 1935 та 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З окремих його листів відомо, що у написанні цієї книги був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є. Коновалець, який просив «закасати

⁴⁵ Там само. С. 141.

⁴⁶ Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 141.

⁴⁷ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 636.

⁴⁸ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 9.

рукави і підготовляти Ваш реферат»⁴⁹. Аналогічне прохання висловив Я. Стецько: «Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під назвою «Українська воєнна доктрина». До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав пан Мудрий [псевдонім Є. Коновальця] і з ними згідний. До Вас належало б крім історичної ретроспективи дати і перспективу, базуючи нашу доктрину на тих завданнях, що їх ми ставимо перед Україною. Реферат Ваш має бути готовий до 1. VI. цього року [1938]»⁵⁰. Лист Я. Стецька датований 10 березня 1938 р., тобто за 7-8 днів до загибелі М. Колодзінського. На перший погляд може здатися, що полковник Гузар не встиг завершити книгу, однак таке твердження буде невірним. Відомо, що в рукописному варіанті книга розповсюджувалася серед членів ОУН, її переписували від руки й обговорювали. Доказом цього є спогади Я. Гайваса: «Коли я прибув до Відня, були в нас – і з Ярославом Барановським та іншими і на Ляндштрассе-Гавптштрассе – загальні балачки про неминучість скорої війни. Якийсь час після цього заговорили про підготовку повстання, причому гаряче дискутовано воєнну доктрину Михайла Колодзінського»⁵¹.

Перша частина праці М. Колодзінського «Українська воєнна доктрина» (В архіві книга зберігається під назвою «Воєнна доктрина українських націоналістів» – Авт.) була видана 1940 р. у Кракові, а 1957 р. перевидана в Торонто «Товариством колишніх вояків УПА». Інші частини праці, про що вже йшлося, поширювалися у рукописному вигляді серед членів ОУН і доля їх донедавна вважалася невідомою. Зараз праця зберігається у Центральному архіві УПА у Києві. Розділ «Національне повстання» з коментарями сучасного українського історика О. Зайцева опубліковано 2013 р. в журналі «Україна модерна». Повністю книга видана 2019 р. у київському видавництві «Основа». Її супроводжують передмови В. Рога і О. Куцина та ґрунтовна біографічна стаття М. Посівнича⁵².

Уже з першого розділу книги М. Колодзінського – «Проблема війни й воєнної доктрини в Україні й Європі в минулому» – видно, що її автор опрацював величезну кількість джерел, до аналізу яких підходив критично й об'єктивно. «Воєнна доктрина» М. Колодзінського цілком проникнута ідеєю незалежності. «Є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. – стверджує автор. – Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західноєвропейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України. А промінюючим центром

⁴⁹ Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 109.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. С. 265.

⁵² Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8; Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11; Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271.

цієї культури буде Київ. І цю нашу культурну місію, започатковану й полишену в спадщину нам прадідами, мусимо взяти як один муж в основу воєнної доктрини українських націоналістів, бо це надає глибокого змісту нашій нинішній боротьбі й єднає нас з минулим, як теж надає ціль нашому існуванню на майбутнє»⁵³.

Змістовним у всіх відношеннях є «Історичний огляд української воєнної доктрини», який М. Колодзінський поділив на окремі етапи: княжі часи; козацькі часи; найновіші часи. До речі, запропонована автором періодизація дає нам змогу простежити українську історію через призму державотворення. На глибоке переконання М. Колодзінського «український народ має вроджені військові прикмети, які його окреслюють як народ войовників», а власне Україна «уявляла з себе в тому давньому часі воєнний табір і в цьому таборі виростали войовники, яких Олег, Ігор, Святослав та Мономах водили на підбій світу та Чорного моря»⁵⁴. Серед вищеназваних давньоруських князів М. Колодзінський особливо симпатизує саме Святославу, який, йдучи на ворога, полюбляв уживати вираз: «Іду на вас!». М. Колодзінський акцентує ще на одному висловлюванні Святослава, яке повністю поділяв: «За нашими військами завсіди була така слава, що без труду відбивали ми сусідні народи й без пролиття крові тримали в покорі цілі народи. Пропаде та слава, як тепер соромно уступимо перед греками. Від предків одержали ми мужність. Пригадаймо ж, яка непереможна була до цих часів наша сила й міцно биймося за своє спасіння. Це не наш звичай втікачами йти додому. Нам або жити з перемогою, або славно полягти, як слід хоробрим мужам»⁵⁵. Слова Святослава «поляжемо, а не осоромимо української землі, бо мертві не мають сорому» не просто слова, але й тверді переконання автора «Воєнної доктрини українських націоналістів». Майбутні події в Карпатській Україні це яскраво довели. Відповідаючи на вимогу угорського посла скласти карпатським січовикам зброю, М. Колодзінський рішуче заявив: «Ми не знаємо слова «капітуляція»... Ми складаємо найвиразніше свідоцтво своєї органічної приналежності до української нації»⁵⁶.

Порівнюючи добу Святослава з часами визвольних змагань 1917-1920-х рр., М. Колодзінський писав: «Нам не можуть імпонувати малі армії, малі концепції й малі люди. Творити мусимо велике й захоплююче, відповідно до нашого історичного призначення. Перемога наша в руках Бога, але героїство наше в наших руках. Тільки під Крутами й Базаром гинули так, як Святослав Завойовник. Більшість відділів української армії не вміла здобутися на ту великість. До перемоги, як і до лицарської смерті, треба нам великого духа». Загалом оцінюючи військово-політичну діяльність київських князів, М. Колодзінський справедливо підсумував: «Завдяки воєнній силі Україна мала воєнну славу в Європі. Наші полки стрічалися в бою з греками, болгарами, уграми, поляками, литовцями та з різного роду степовими ордами. Бої йшли з

⁵³ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 39.

⁵⁴ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 40-41.

⁵⁵ Там само. С. 42.

⁵⁶ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 62.

різним щастям. Але наші князі мали в той час найбільшу державу в Європі й ніхто пізніше не виявив у нашій історії більшої експансії від них»⁵⁷.

Колись класик англійської геополітики Г. Макіндер визначив основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує хартлендом (центр землі, серцевина суходолу – Авт.); хто керує хартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – Авт.); хто керує Світовим островом, той керує світом⁵⁸. М. Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував: «Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт лле і невільник, але чистою кров'ю, пролитою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути»⁵⁹. Хоча головним ворогом України М. Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в воєнній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Одначе Гітлер в «Майн кампф» пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дім, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обожнюваний народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися одначе тієї повені диких орд. Київ не піддався без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії...»⁶⁰.

Хоча М. Колодзінський усвідомлював геополітичну роль Німеччини у тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики. «І Гітлер говорить, що Німеччина є матір всіх народів! – констатує автор. – Одначе український народ мусить власними силами стати на ноги. Тому ми не можемо узалежнювати нашої майбутності й визвольної боротьби від європейської, чи то світової політики. Навпаки, ми своєю революційною активністю мусимо примусити світ достроюватися до нас. Хто має інтерес у тому, нехай нам помагає... Противно, якщо та Європа стає побічною причиною нашого поневолення... Така Європа, як нинішня, яка заключає союзи з Москвою і Польщею, є нам ворожою, тому ми в своїй революційній боротьбі мусимо на

⁵⁷ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 45.

⁵⁸ Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 68.

⁵⁹ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 47.

⁶⁰ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 47-48.

перше місце ставити славу, добро і майбутнє української нації, а не добро Європи. Ми боремося за «землю руську», а не за те, щоб бути щитом Європи. Коли ж із нашою боротьбою сплелася нерозривно справа оборони західноєвропейської цивілізації проти московського варварства, то це тільки прикрашує нашу боротьбу й надає їй світового значення»⁶¹.

У козацькій добі, яка наступила після занепаду Давньоруської та Галицько-Волинської держав, М. Колодзінський побачив нове відновлення колишньої української воєнної доктрини. Як серед київських князів він виділяв постать Святослава, то піднесення козащини справедливо пов'язував з іменем Богдана Хмельницького. Усіх попередників Великого гетьмана М. Колодзінський вважав «воєнними романтиками». Постать Великого гетьмана цікавила автора перш за все з військової точки зору, адже «таку армію, як її мав Хмельницький, виставляли тільки найсильніші імперії й великі вожді. Битви Хмельницького належать до найбільших у світовій історії, а щодо числа військ, впроваджуваних у бій, можна ставити Хмельницького нарівні з Ксерксом, Батием, Тамерланом чи Наполеоном, дарма що таке порівняння може залякати наших поміркованих політиків і військовиків. Навіть у минулій війні 1917-20 рр. Україна не спромоглася виставити таку численну армію, як Хмельницький, хоч населення України виносило 20 разів більше, як за Хмельницького»⁶². Сучасні українські історики В. Смолій і В. Степанков, відзначаючи величезний полководницький талант гетьмана, цілком вірно стверджували, що Хмельницький «зумів створити боєздатну, добре організовану й озброєну армію»⁶³.

Заслугою Б. Хмельницького був той факт, що йому вдалося підняти на захист козацької України переважну більшість народу: «Наша воєнна доктрина знає тільки тотальну війну, в якій мусять брати участь всі фізичні, духовні й матеріальні сили української нації. Лише в тотальній війні може проявитися вповні геній України, як це було за Хмельницького, коли то на бойовому полі українського народу з'явилася ціла плеяда героїв, що можуть бути гордістю найвибагливішої і найславнішої нації»⁶⁴. Ці думки, висловлені М. Колодзінським дуже нагадують ідеї, висловлені Т. Карлейлем у праці «Герої, пошанування героїв і героїчне в історії». До військово-політичної еліти найближчого оточення Хмельницького М. Колодзінський відносив Івана Богуна, Данила Нечая, Михайла Кричевського, Станіслава-Нестора Мрозовицького (Морозенка), Івана Золотаренка, Антіна Ждановича, які «були не тільки добрі виконавці планів Хмельницького й великі полководці під його рукою, але й самостійні вожді, які ні в чому не уступали маршалам Наполеона, а навіть їх перевищували»⁶⁵.

Полковнику І. Богуну М. Колодзінський навіть присв'ятив окремий історичний нарис. Перед нами ґрунтовне військово-наукове дослідження життя

⁶¹ Там само. С. 49-50.

⁶² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 54.

⁶³ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 398.

⁶⁴ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 56.

⁶⁵ Там само. С. 56.

й діяльності І. Богуна через призму народно-визвольної війни 1648-1654 рр. Щоб не вдаватися в деталі, звернемо увагу тільки на один аспект. М. Колодзінський одним з перших в історіографії звернув увагу на партизанські здібності полковника. «Богун – це перший партизан в козацьких війнах на більший розмір. – стверджує автор. – Поляки від нього навчилися цього способу провадження війни. Прославлений поляками Чарнецький від Богуна навчився партизанської війни, при допомозі якої прогнав з Польщі шведів. Чарнецький дорого платив Богунові за науку. Кілька разів стрічалися вони, Чарнецький завжди на голову бував розбитий, хоч мав кілька разів чисельніше військо. Порівняймо тепер, якої слави заживає Чарнецький у поляків, як у нас мало по суті знають про Богуна»⁶⁶. Відомо, що М. Колодзінський ґрунтовно вивчав теорію і практику ведення партизанської боротьби, читав лекції на цю тематику. Під час оборони Карпатської України він цілком серйозно роздумував над можливістю ведення партизанської «малої війни» проти угорських військ.

«Найновіші часи» в розумінні М. Колодзінського – події національно-визвольних змагань українського народу 1917 – початку 1920-х рр., коли «ми одержали українську державу без великого бою, однак ми не вміли вдержати нашої самостійності, тому що не вміли зорганізувати відповідної військової сили»⁶⁷. Ці слова, безперечно, стосуються також здобуття Україною незалежності в 1991 р. Сьогодні, коли шостий рік триває українсько-російська війна, агресор анексував Крим й окупував частину Донецької та Луганської областей, актуальними продовжують залишатися висновки М. Колодзінського, що «воєнна доктрина українських націоналістів мусить спиратися на соборній традиції, яка має значення для цілого народу, а не є предметом культу одної провінції чи околиці»⁶⁸. Під «культу однієї провінції» М. Колодзінський мав на увазі окремішність діяльності урядів ЗУНР і УНР, бойових операцій галицької та наддніпрянської армій. Він піддає нищівній критиці керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, які не доклали достатніх зусиль, щоб на захист держави став весь народ. «Одинокий наказ УГА, – зауважує М. Колодзінський, – з якого пробиває мужність, почуття відповідальності, взагалі стиль і дух героїв Плутарха, це наказ шефа штабу УГА генерала Курмановича перед Чортківською офензивою»⁶⁹. Та цього було замало, бо «сьогоднішні часи вимагають від нас більших планів, більших жертв, більших боїв, більше ризику, розгону й слави»⁷⁰.

«Воєнна доктрина» М. Колодзінського претендує на соборність і всеукраїнський характер, коли рідну державу активно підтримує переважна більшість її громадян: «Для нас є замало робити Чортківську офензиву. Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями

⁶⁶ Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис. Народня бібліотека «Наступ». Число 9. Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. С. 45.

⁶⁷ Там само. С. 60.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. С. 62.

⁷⁰ Там само. С. 65.

Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілості... Тому теперішні наші воєнні підготування мусять відповідати політичним вимогам ОУН і тому духові, що опановує молоде покоління українських націоналістів. Без уваги на те, чи наша націоналістична армія буде складатися з одного роя, чи з кількох мільйонів, чи вона буде організуватися над Дніпром, в темнім Поліссі, Закарпатті, Кубані, Зеленому Клині, Америці, чи деінде, – всюди і скрізь за основу організації націоналістичної армії мусимо прийняти засади воєнної доктрини українських націоналістів»⁷¹.

М. Колодзінський був глибоко переконаний, що українські політики повинні робити висновки з попередніх невдач, аналізувати причини цих поразок, вивчати військовий досвід розвинутих держав. Він був одним з небагатьох військових фахівців того часу, що закликав «студіювати війни, які вели більшовики на Сході Європи й в Азії за панування над шостою частиною земної кулі. В майбутній війні ми будемо мати подібні обставини, як мав їх Ворошилов, Блюхер чи Тухачевський. Це не апофеоз більшовицьких маршалів, коли ми студіюємо, яким способом вони виграли війну не тільки з нами, але з десятками інших ворогів. Історія є вчителька життя, а без знання воєнної історії не можемо братися до організації армії й ведення війни. Треба знати, як більшовики організували свою армію і чим визначалися їх полководці, бо ж нема де правди діти – ми програли війну, а вони – виграли. Коли хтось добачає в студіюванні більшовицької війни й більшовицьких вождів рекламу для них, то він стягає на себе підозріння, що його побоювання диктує заздрість. А втім, більшовики – наші смертельні вороги, тому нам треба знати все про них...»⁷².

У той час, коли М. Колодзінський працював над своєю «Українською воєнною доктриною» геополітика розвивалася швидкими темпами, перетворюючись у справжню науку. Німецький вчений К. Гаусгофер навіть очолював «Інститут геополітики», у виданнях якого друкувалися провідні фахівці цієї галузі знань⁷³. Значний внесок у розвиток світової геополітики зробили С. Рудницький, Ю. Липа, Д. Донцов та ін.⁷⁴ Геополітична концепція М. Колодзінського була більш радикальна за праці вищеназваних учених. Її автор, наприклад, географію українських земель С. Рудницького називав «перестарілою», віддаючи перевагу новітнім на той час дослідженням В. Кубійовича. «Воєнна географія і кордони України» – таку назву має окремий

⁷¹ Там само.

⁷² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 69.

⁷³ Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.; Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.; Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137-145; Вегеш М. М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumanсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.

⁷⁴ Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.; Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. 136 с.

розділ в монографії М. Колодзінського. У стилі традиційної політичної географії та геополітики автор стверджував, що «держава з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держава з великим простором. Воєнні плани і перебіг війни буде залежати від ширини і довжини простору, охопленого війною. Знання терену, його геологічна структура, полога будова, атмосферні прикмети, підземні багатства, антропологічні і політичні відносини й загалом все, що на терені воєнних подій знаходиться, росте і живе, мало і буде мати величезний вплив на воєнні події»⁷⁵. М. Колодзінський зробив спробу «вितворити собі географічний образ України, за яку ми боремося». Він був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами. Як далеко зайде український меч і плуг, так далеко буде сягати влада Володимирового Тризуба. Безперечно, що велика частина майбутньої української держави буде покриватися з нашими етнографічними землями. Але не треба забувати, що велику частину треба буде повести згідно з геополітикою Західної Європи й історичною місією української нації»⁷⁶.

М. Колодзінський скрупульозно і точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України, кордони України з Румунією, кордони з Мадярщиною і Чехословаччиною, кордон з Польщею, кордон з білорусами, кордон з Московщиною, кордони з Кавказькими народами. Говорячи про південні кордони України, М. Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний воєнний флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України лежить над берегом Чорного моря». Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим»⁷⁷. Актуальність цих слів М. Колодзінського важко заперечувати з огляду на сучасні події.

На думку М. Колодзінського «зі сторони Румунії не буде загрозувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав»⁷⁸. Додамо, що упродовж всього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною і допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії й писав М. Колодзінський.

⁷⁵ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 75.

⁷⁶ Там само. С. 77.

⁷⁷ Там само. С. 79.

⁷⁸ Там само. С. 82.

Значну увагу приділяв М. Колодзінський геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида, – писав він, – ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше запілля, бо легкий перехід через гори уможливило нам скорше перекидання військ на Закарпаття»⁷⁹. Цікаві думки висловив М. Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків»⁸⁰. Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР і утворення Карпатської України⁸¹.

М. Колодзінський у журналі «Війна й техніка» опублікував ґрунтовну наукову статтю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», яка через деякий час була перевидана у збірнику статей Я. Оршана (Я. Чемеринського) німецькою мовою. У ній йшлося також про Німеччину, а тому не дивно, що нею зацікавилися німецькі фахівці: «Чехословаччина врізується в саме серце середньої Європи, а точніше кажучи – в Німеччину... Багато нині говориться і пишеться, що Чехословаччина буде всюди, а особливо на Закарпатті, лєтовища для більшовицьких літаків. А втім не тільки для більшовицьких... французьке літунство може дуже добре вилетіти з заходу, скинути над Німеччиною бомби, осісти в Чехословаччині й вернутися назад до Франції... Таким чином Чехословаччина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Ляйпціг, Бресляв, Мюнхен і шлесський індустрийний басейн – віддалені від чехословацьких лєтищ на 100-300 км. Відень на 50-60 км. Це не фантазія, що 1000 більшовицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословаччини й по хвиливі відпочинку повезти на Берлін бомби... Закарпаття є найдалі висуненою частиною Чехословаччини. Закарпаття заінтересувало політичні і військові кола тоді, коли Чехословаччина заключила військовий договір з ССРСР... Закарпаття буде авіаматкою для більшовицько-московського повітряного флоту...»⁸².

М. Колодзінський у черговий раз акцентує на значенні Закарпаття для української держави: «Через Закарпаття ми стали б твердою ногою в середній Європі й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави...

⁷⁹ Там само. С. 83.

⁸⁰ Там само. С. 84.

⁸¹ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 490-492; Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С.26–29; Вегеш М. М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1993. Річник XLVI. Кн. 8 (545). С. 955-957; Вегеш М., Горват Л.-І. Біля керма штабу Карпатської Січі. *Вегеш М., Горват Л.-І. Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси*. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. С. 368-373.

⁸² Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж: На чужині, 1955. С. 132.

Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ рівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо наперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»⁸³. Думки М. Колодзінського підтримували М. Капустянський, Є. Онацький, В. Курманович та інші високі чини ОУН. Прихильно ставилася до проблеми самостійності України й частина представників німецького генералітету. М. Колодзінський, як і всі інші керівники ОУН, негативно відносився до тогочасної Польщі. Він взагалі сформулював тезу, що «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна»⁸⁴. Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходити до Вісли. На схід від Вісли є чисто польське населення, а посідання Вісли ще не творить сильними наші західні кордони, так, приміром, як посідання на сході Волги. По обох берегах Вісли є корінне польське населення. Відколи сягає наша історія, то ми не опиралися на заході на Віслу...»⁸⁵. Під час короткочасного існування Карпатської України Варшава всіляко підтримувала Будапешт у його територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України гортіївськими військами на Верецькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків з нагоди утворення спільного кордону.

Що стосується білорусів, то, на думку М. Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу»⁸⁶. Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української воєнної доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (СРСР – Авт.) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод», «лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходи до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди»⁸⁷. На жаль, ситуація з близькістю російського кордону до української столиці продовжує залишатися в такому вигляді до сьогоднішнього дня. Виходячи з цього М. Колодзінський пропонує радикальне відсування українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою воєнну базу на Орел, Слезь, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова»⁸⁸. «Якщо ми тепер не посунемо наші кордони на Волгу, але згодимося на «донську державу», – пише М. Колодзінський, – то за кілька днів по здобуттю самостійності будемо змушені вести нову війну, але вже не тільки з Москвою, а і з донською державою. Така донська держава послужить базою для Москви до наступу на Україну зі сходу і до підбиття Кубані. Якщо до такої

⁸³ Там само.

⁸⁴ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 87.

⁸⁵ Там само. С. 85.

⁸⁶ Там само. С. 89.

⁸⁷ Там само. С. 92.

⁸⁸ Там само. С. 93.

війни долучаться й інші держави, то наша справа буде засуджена на програш»⁸⁹. «Одним словом, – підсумовує автор, – крім стратегічних оглядів промовляють і всі інші, щоби станули твердо ногою над Волгою. Саратов, Царицин і Астрахань – це є три вістря нашого Тризуба, звернені на схід. Всякий ворог, що схоче вдертися зі сходу на Україну, мусить настромитися на них»⁹⁰. Чіткою є позиція М. Колодзінського стосовну кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії»⁹¹.

Охарактеризувавши усі відтінки майбутніх українських кордонів, М. Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «... Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведені кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до максимуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє»⁹². Коли М. Колодзінський завершував рукопис своєї праці, Україна перебувала в складі різних державних утворень – СРСР, Польщі та Чехословаччині. Невеличким острівком омріяної свободи стала маленька Карпатська Україна, яка спочатку виборолла автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній бачив М. Колодзінський зародок тої України, яку він описав у своїй «Українській військовій доктрині».

Велика Соборна Україна за задумом М. Колодзінського повинна була виникнути під час великих революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», бо саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж вся його концепція: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому зорганізованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на українських землях; знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі⁹³. Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М. Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю. Липи і Д. Донцова. Полковника «Гузара» називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму, книга 80 років знаходилася в архіві, не будучи опублікованою у повному обсязі.

Працю М. Колодзінського завершують розділи «Роль української еміграції в націоналістичній революції», «Україна і Центральна Азія», «Прометейський союз українського націоналізму і месіанізму», «Українська еміграція на Зеленому Клині», «ОУН і союзники». Чекають на публікацію

⁸⁹ Там само. С. 96.

⁹⁰ Там само. С. 101.

⁹¹ Там само. С. 102.

⁹² Там само. С. 108.

⁹³ Колодзінський М. Військова доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 133.

матеріали, які зберігаються в Архіві ОУН, зокрема це стосується його епістолярної спадщини. Варто також опублікувати і перевидати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» тощо.

Ще в листопаді 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити окремий штаб Проводу Українських Націоналістів для Закарпаття, а в лютому 1938 р. він почав діяти. До нього увійшли В. Курманович (керівник), Р. Сушко, Р. Ярій, О. Гасин, М. Колодзінський, В. Колосовський та М. Селешко⁹⁴. Проголошення автономії Карпатської України у жовтні 1938 р. викликало величезний резонанс не тільки на Закарпатті, але й у переважній більшості європейських держав. Особливу активність проявляли українські емігрантські організації Європи, США і Канади. Не залишалися осторонь різноманітні націоналістичні організації, які в 30-х роках минулого століття своїм місцем осідку обрали західноєвропейські держави. Хоча позиція Проводу Українських Націоналістів упродовж існування Карпатської України буде змінюватися, напередодні Другої світової війни його керівники розглядають Закарпаття як важливий регіон у своїй геополітичній концепції. Вже наприкінці 1938 р. із Східної Галичини, яка тоді перебувала в складі Польщі, масово переходять кордон рядові члени ОУН. Вони прагнуть вступити до Карпатської Січі, яка організаційно формується на початку листопада 1938 р.

Хоча масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону суттєво ускладнювали становище автономного уряду А. Волошина, про що свідчили численні ноти протесту польського посла, керівництво молодої держави намагалось замовчувати ці процеси. До того ж Карпатській Січі не вистачало досвідчених кадрових військових, які були спроможні перетворити напіввійськову організацію у боєздатну і ефективну армію, здатну чинити опір можливому агресору. Саме з цією метою Закарпаття в різний час відвідали добре відомі у військових колах того часу Віктор Курманович, Всеволод Петрів, Сергій Єфремов, Микола Капустянський. У новій столиці Карпатської України – Хусті з'явилося чимало провідних членів ОУН, які, суворо дотримуючись конспірації, діяли під різноманітними псевдонімами: Зенон Коссак (Тарнавський), Євген Врецьона (Волянський), Гриць Барабаш (Петро Чорний), Юрій Лопатинський (Калина), Осип Карачевський (Свобода), Євген Кульчицький (Гут), Роман Шухевич (Щука), Євген Стахів (Павлюк), Анатолій Демо-Довгопільський (Дад) та багато інших. Наприкінці 1938 р. в Карпатській Україні опинився Михайло Колодзінський (полковник Гузар).

Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А. Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил. «Назву Карпатська Січ, – писав один

⁹⁴ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10.

з ініціаторів створення організації Л. Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, знаному пластунові»⁹⁵. Є. Кульчицький згодом пригадував: «До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів»⁹⁶. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В. Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, – продовжує Є. Кульчицький, – ми врешті устали текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ»⁹⁷.

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. Програма установчих зборів включала: «а) створення зборів та вибрання председателя та протоколянта зборів; б) прочитання статуту та його прийняття; в) впис членів; г) вибір коменданта; д) закриття зборів». Збори відкрив Д. Климпуш, головував на них М. Бандусяк, а протокол вів Ю. Шпілька⁹⁸. В Статуті так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, побороювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Під-карпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки»⁹⁹. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С. Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д. Климпуша. До штабу організації увійшли І. Роман, І. Рогач, С. Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців.

9 листопада 1938 р. Д. Климпуш, Ю. Шпілька і С. Пап звернулися з листом до Міністерства внутрішніх справ: «Просимо о ласкаве затвердження приложеного Статуту організації Народної Оборони «Карпатська січ», яка була

⁹⁵ Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С.147.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. С. 147-148.

⁹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

⁹⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9.

заложена 9 листопада 1938»¹⁰⁰. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю. Реваєм 10 листопада 1938 р. У листі до Д. Климпуша Ю. Ревай констатував: «... Дозволю, щоби товариство зачало нинішнім днем свою діяльність. Одночасно потверджую вибір коменданта в особі п. Дмитра Климпуша, промисловця з Ясіня. Про оснований поодиноких відділів маєте все сей час подати оголошення приналежному окружному урядови. Проти того рішення не має апеляційного средства інстанцій ним шляхом. Один примірник статуту з клявзулою «Міністерство внутрішніх справ» по згоді з председником правительства Підкарп. Руси рішенням з дня 10 листопада 1938 чис. 372/1938 вищенаведені статуту Народної Оборони «Карпатська Січ» – затвердило»¹⁰¹. 10 листопада 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі звернулося до окружних урядів автономного краю з приводу створення ОНОКС і сприяння в її роботі: «З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідаційну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на зустрічу діяльності того товариства, в законних рамках підтримували єго чинність та з тим товариством та складовими єго організаціями тзв. «відділами» співпрацювали»¹⁰². Місцева влада затвердила статут ОНОКС 18 листопада 1938 р.¹⁰³ 21 листопада Команда ОНОКС утворила організаційні округи у Великому Березному, Воловому, Іршаві, Перечині, Рахові, Сваляві, Середньому, Тячеві та Хусті¹⁰⁴. Сучасний український історик О. Пагіря запропонував основні етапи становлення Карпатської Січі як військової структури: 1) від установчого зїзду 9 листопада 1938 р. та прийняття статуту ОНОКС до першого зїзду Карпатської Січі (організаційного) 4 грудня 1938 р.; 2) від 4 грудня 1938 р. до проведення другого зїзду ОНОКС (крайового) 19 лютого 1939 р.; 3) від другого зїзду ОНОКС 19 лютого 1939 р. до 15 березня – до кінця існування Карпатської України¹⁰⁵.

Крім офіційного, політичного штабу Карпатської Січі, був також створений нелегальний, військовий, до якого увійшли досвідчені фахівці, ветерани попередніх війн, члени ОУН. Кандидатури до нього обговорювалися на нараді Військового штабу ОУН у липні 1938 р. М. Капустянський, Р. Ярій, В. Курманович, Р. Сушко, С. Чучман, О. Сенік і Я. Барановський зупинилися на кандидатурі М. Колодзінського, який повинен був за короткий проміжок часу створити боєздатні військові відділи, готові до вирішення складних завдань. Це був правильний вибір, про що свідчать сучасники тих подій. В. Гренджа-Донський називав полковника Гузара «мозком» Січі: «Його висока постать завжди була мені імпонуючою, – тепер просто його обожую. Хоч він і

¹⁰⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

¹⁰¹ Там само. С. 102.

¹⁰² Там само. С. 103.

¹⁰³ Там само. С. 111.

¹⁰⁴ Там само. С. 118.

¹⁰⁵ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. С. 61.

ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, врівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...»¹⁰⁶. Щось подібне відзначав А. Дад: «Скромний, замкнений у своїй глибокій індивідуальності, нерозмовний, він одночасно з тим був дуже привітний і завжди усміхнений. Його особливою здібністю у співжиттю з людьми, було уміння їх слухати... На Карпатській Україні його струнка військова постать у сірім цивільнім плащі була добре знана. Називано його популярно інструктором, або полковником»¹⁰⁷.

За короткий проміжок часу М. Колодзінський із семінаристів та гімназистів сформував два боездатних відділи, яким 10 листопада 1938 р. було доручено евакуювати українські державні установи з Ужгорода до Хуста після рішень Віденського арбітражу¹⁰⁸. Він продовжував готувати офіцерські кадри у під старшинській школі, яку успішно пройшли 40 осіб, отримавши звання підхорунжих-вістунів. Необхідно погодитися із твердженням М. Посівнича, що М. Колодзінський «цікавився діяльністю і побутовими умовами окремих відділів, які часто відвідував, переважно пішки, давав їм слухні вказівки і поради, брав активну участь в обговоренні мистецького оформлення прапорів січових куренів»¹⁰⁹. Свого часу ми опублікували посвідчення вояка Карпатської Січі Федора Бобера, підписане полковником М. Колодзінським (Гузаром), З. Коссаком (Тарнавським) та іншими членами штабу Січі: «Команда Інструкторського Курсу стверджує, що Бобер Федір, уроджений 13/9 1908 в Воловім, пройшов в днях 14 січня – 25 лютого 1939 р. Інструкторський курс і покінчив його з добрим вислідом»¹¹⁰. Здавалося, що він все підмічав, доповідав уряду про проблеми, які необхідно вирішувати. Зокрема звернув увагу на брак машин, мотоциклів та кінних відділів. Пізніше цей факт відіграв негативну роль під час евакуації уряду. Говорив він також про відсутність надійного телефонного зв'язку, що створювало відповідні труднощі для координації січових відділів, які були розкидані по всьому Закарпаттю. Свої пропозиції він нерідко висловлював А. Волошину. Але найбільшою проблемою була відсутність зброї, що призвело до спроби захопити її в чехів і вилилось у кровопролитні бої між чеськими вояками та підрозділами Карпатської Січі.

Під час сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М. Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А. Волошина. Учасник тих боїв Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник – міністр внутрішніх справ і словак надпоручник

¹⁰⁶ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. С. 187-188.

¹⁰⁷ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 5, 9-10.

¹⁰⁸ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 404.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С. 27.

Парчани. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Командант оборони (М. Колодзінський – Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь команданта була: «Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!». На це міністр внутрішніх справ п. Перевузік сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання»¹¹¹.

Цікаво описав вищеназвані події М. Бажанський. Він не приховував, що «вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання»¹¹². Як вже говорилося вище, М. Бажанський найчастіше бачився з А. Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М. Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. «Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, – писав М. Бажанський. – Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крові молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Одначе чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку»¹¹³. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків¹¹⁴.

Упродовж багатьох десятиліть існує версія про українсько-чеські сутички 13-14 березня 1939 р. як один з етапів змови молодих радикалів проти уряду А. Волошина, який вони вважали ліберальним. Відповідь на це питання спробував дати О. Пагіря. Вже сама назва його статті заслуговує уваги: «Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт?». Дослідник висунув припущення, яке не варто відкидати: «Деякі джерела стверджують про існування певної взаємодії між чеським генералом (Л. Прхалою – Авт.) та угорською і польською сторонами під час подій 13-14 березня 1939 р. у Хусті, що відбувалася за посередництвом подвійного агента Василя Татинця. На користь цієї гіпотези, зокрема, говорить дивний збіг нападу чехословацьких військ на командні центри Карпатської Січі в Хусті із початком вторгнення

¹¹¹ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 56-57.

¹¹² Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 87.

¹¹³ Там само. С. 89.

¹¹⁴ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. С. 58.

угорської армії в Карпатську Україну. Ці дві події відбулися в один час – о 6 год. ранку 14 березня 1939 р. Чи не була проведена Прхалою «зачистка» в Хусті спрямована на знекровлення сил Карпатської Січі перед обличчям угорського наступу? Як показали наступні події, обидві сторони (чехословацьке та угорське командування) виявилися схильними до певних домовленостей між собою, зокрема щодо модальностей й у ставленні до українського питання обидві сторони стояли практично на однакових, ворожих позиціях»¹¹⁵. У підтвердження цих думок українського історика може слугувати телефонна розмова А. Волошина з генералом Л. Прхалою 14 березня 1939 р.: «Пан генерал Прхала! Вимагаю від вас негайно припинити пролиття крові! Ви танками і гарматами напали на беззбройних січовиків. Що говорите? Загрожували порядку і спокою? Коли? Де? Так, це я дав наказ озброїти січовиків, щоб ішли на фронт проти мадярів. А ви їх розстрілюєте? Порядок мусить бути, кажете. А це кажете ви, що нищите цей порядок, ламаєте закони держави, надуживаєте збройною силою? Ви дали наказ, айно! Але я тут голова влади і я вимагаю від вас послуху! Ви маєте припинити розстріли січовиків, а військо вислати на фронт проти мадярів. Кажете, що мало війська. Я вишлю вам на допомогу всіх, що лиш може стати до бою. Добре, я дам наказ»¹¹⁶.

14 березня 1939 р. А. Волошин по радіо проголосив Карпатську Україну незалежною державою, повідомивши про новий склад уряду: прем'єр-міністр – А. Волошин, міністр внутрішніх справ – Ю. Перевузок, міністр закордонних справ – Ю. Ревай, міністр військових та господарських справ – С. Клочурак, міністр фінансів і комунікацій – Ю. Брацайко, міністр здоров'я і соціальної політики – М. Долинай. Своїм першим наказом, висланим із Відня, С. Клочурак призначив командантом Національної Оборони Карпатської України полковника Сергія Єфремова¹¹⁷: «Військове міністерство Карпатської України. Наказ ч. 1. Наказую: Полковник С. Єфремов, як командант Національної Оборони Карпатської України, прибирає собі штаб в складі осіб: 1) Полковник Михайло Гузар, 2) Полковник Василь Филонович, 3) Надпоручник Осип Парчаній, 4) Надпоручник Микола Гулянич, 5) Поручник Бабіля, 6) Підпоручник Андрій Івашкович, 7) Підпоручник Михайло Пухлик, 8) Підпоручник Степан Вайда, 9) Поручник Петро Чорний, 10) Поручник Борис Щука, 11) Командант О.Н.О.К.С. Іван Роман, як інтендант. У Хусті дня 15. III. 1939. Ст. Клочурак. Міністр справ військових Карпатської України» (Урядова печатка)¹¹⁸. Як пізніше розподілили обов'язки писав у своїх спогадах С. Єфремов: «Після коротенької наради з полк. Гузаром я призначив його

¹¹⁵ Пагіря О. Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: пугч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендвел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 35.

¹¹⁶ Пагіря О. *Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання*. К.: Темпора, 2010. С. 112.

¹¹⁷ Мушинка М. *Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака*. Ужгород, 1995. С. 104.

¹¹⁸ Єфремів С. *Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року*. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 30-31.

начальником штабу та керівником оперативного відділу Начальної Команди. Потім ми надали старшинам штабу такі функції: оперативний відділ: надпоручн. Парчаній, поручн. Івашкович; мобілізаційний відділ: надпоручн. Гулянич й підпоручн. Пухлик; інтендатура: командант Іван Роман. Формувати Хустський Кіш та маршеві сотні був призначений полковник Филонович із тим, що старшинський склад він добере сам. Своїм персональним ад'ютантом я призначив поручн. Петра Чорного. Осідок штабу було вирішено залишити в будинку Уряду на першому поверсі праворуч. У цьому крилі містилася також хустівська радіовисильна та моє урядове приміщення»¹¹⁹. Дехто з вищеназваних членів штабу залишився тільки на папері. Різко з цього приводу висловився у своїх спогадах Й. Сарвадій: «При Головній Команді начислювано більше як 20 старшин, але дійовими залишається чи не одинокий Михайло Гузар-Колодзінський. Молодий поручник в розпуці шукає порятунку на полі бою, – з лицарською посвятою він засновує сотні добровольців й разом відходить на поле битви Красне Поле. Голосні карпатські команданти утікли»¹²⁰.

Протягом 13-16 березня М. Колодзінський працював цілодобово (чесько-українські збройні сутички, проведення загальної мобілізації, координація дій січових відділів), про що свідчили очевидці. Він виглядав надзвичайно втомленим, але продовжував активно діяти: «У штабі робота кипить... Полк. Гузар за помірно короткий час устиг зорганізувати поодинокі відділи штабу. Маємо вже й мапу цілої Карпатської України, на якій полк. Гузар вже має закреслену ситуацію на підставі телефонічних оголошень. Він дав мені (С. Єфремову – Авт.) звіт, які ми мали сили на той час (доповідав чітко по основним напрямкам – 1) Севлюш – Королево – Копаня; 2) Іршава – Сільце; 3) Волове – Авт.)»¹²¹. Ситуація ускладнювалася тим, що з Перечином, Великим Березним і Свалявою не вдалося налагодити телефонний зв'язок. Тим часом угорська армія просувалася вперед, маючи значну перевагу в живій силі та техніці. Будучи реалістичним військовиком, М. Колодзінський розумів, що необхідно мати стратегічний план можливого відступу. «Керуючи операціями, – пригадував С. Єфремов, – ми могли мати тільки одну мету: показати цілому світові, що українці вміють завзято боронити свою свободу й державність, а з рештою відступати з найменшими втратами в гори, на Гуцульщину, а там триматися, доки світ не схаменеться та не запротестує проти згвалтування волі Карпатської України та зрушення як Мюнхенської умови, так і Віденського арбітражу. Полк. Гузар був тієї самої думки»¹²².

15 березня А. Волошин відкриває засідання Сойму Карпатської України, який проголошує незалежність молодій державі, юридично ратифікуючи рішення 14 березня. С. Єфремова запросили на урочисте засідання, а М. Колодзінський продовжує керувати штабом. Становище Карпатської України весь час ускладнюється. М. Колодзінський доповідає С. Єфремову, що

¹¹⁹ Там само. С. 31.

¹²⁰ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. С. 26.

¹²¹ Єфремов С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 35-36.

¹²² Там само. С. 42.

«Свалявський штаб чеської дивізії відходить на Словаччину й забирає з собою зброю та амуніцію. Свалявська Карпатська Січ під командою сотника Миколи Клименка готується до оборони міста... Іршавський командант повідомив телефоном, що мадяри наступають великою силою, маючи важку й панцерну зброю... Із Севлюша поручн. Чучка повідомив телефоном, що він зі своїм відділом був примушений вийти із Севлюша та... зайняв оборонні позиції на підступах до Великої Копані... Підтверджується відомість, що Севлюш упав після тяжких вуличних боїв...»¹²³. Заслухавши невтішний звіт М. Колодзінського, С. Єфремов доповідає А. Волошину: «Хусту ми не втримаємо, як не втримаємося й на інших бойових відтинках, бо ворог у багато разів дужчий від нас. Коли з Берліну не прийде до Будапешту наказ спинити наступ, ми не втримаємо Хусту довше, як 24 години»¹²⁴.

О шостій годині зранку 16 березня С. Єфремов знову зустрівся з керівником штабу: «Полк. Гузар, який ночував у штабі, і мабуть зовсім не спав, виглядав дуже втомленим. Я пропонував йому відпочити, і бодай на декілька хвилин прилягти. Він відповів, що спати не буде, але лише візьме купіль та переодягнеться, і що за дві години вернеться назад. Поінформувавши мене про ситуацію на фронтах у другій половині ночі, пішов додому... О 8 годині вранці повернувся шеф штабу. Переодягнений у цивільний одяг, чисто виголений, полк. Гузар виглядав так, що ніхто б не повірив, що він цілу ніч не спав та майже не відривався від телефона й мапи, на якій неспинно закреслював кожену зміну в ситуації на бойових відтинках...»¹²⁵. Доля столиці Карпатської України практично була вирішена. Це добре розумів М. Колодзінський, коли запропонував С. Єфремову залишити Хуст: «У відділах, які відходять із фронту, є багато давніх січовиків, яких я знаю ліпше як ви, бо я був цілий час при Головній Команді Січі... і хлопці знають мене ближче, як вас... Нам укупі легше буде, навіть певніше відступати. Знов, – вас ліпше знає о. Президент і члени уряду, які вже виїхали до Вел. Бичкова й вам легше буде там зорганізувати все потрібне для дальшої оборони Карпатської України. Це важливіше, як перепровадити відступ із кількома сотнями хлопців. Зі мною залишаються мої добрі товариші – старшини штабу Січі: поручн. Коссак, чотар Врецьона, січовики з булавної сотні штабу Січі, як також – аспіранти Гуцул, Юліян Химинець та інші друзі, яких я добре знаю й які мене знають... Прошу признати мені рацію й дати відповідний наказ»¹²⁶. С. Єфремов змушений був погодитися з М. Колодзінським. О 15.10 він разом з поручником П. Чорним покинув Хуст, а вже о 16.05 до західних переміть столиці ввійшли перші угорські вояки.

Давши наказ спалити архів Головної команди Січі, чим врятував чимало січовиків від майбутніх репресій з боку гонведів, М. Колодзінський із своїм відділом з боями пройшов шляхом Хуст – Шандрово – Теремля – Нересниця. Вночі з 16 на 17 березня вони об'єдналися з іншими відступаючими відділами

¹²³ Там само. С. 44-46.

¹²⁴ Там само. С. 50.

¹²⁵ Там само. С. 56, 58.

¹²⁶ Там само. С. 69.

Січі і попрямували на Горішню Апшу¹²⁷. Про відступ січовиків писав у своїх спогадах І. Стебельський: «Недобитки січовиків, відступаючи з боєм із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступали в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С. Сулятицьким і Волянським – відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенона Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не лишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в малярську засідку і того, хто лишився живим, мадяри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні»¹²⁸.

Один із соратників полковника Гузара А. Демо-Довгопільський (А. Дад) пригадував: «Карпатська Україна склала іспит своєї національної зрілості. Честь урятована, але чи це його заслуга? Герої це одиниці, десятки, сотні січовиків, а він (М. Колодзінський – Авт.), як шеф штабу неіснуючого війська, безпомічна, жалюгідна постать... Не такої бойової практики шукав він на Закарпатті. Але ні! Він не програв... Партизанка! Блискавкою доходить до його свідомості. Він зупиняє відділ, пояснює січовикам, що з приводу хвороби не може йти далі та лишається в селі Апші (тепер Тячівський район Закарпатської області – Авт.) обіцяючи наздогнати їх на другий день. При ньому залишається його приятель Зенон Коссак (Тарнавський) та ще один січовик... От, приблизно зміст їх розмови: «Зенку, не журись!... передеремось до Ясіня в гори... гуцули файні хлопці. А тоді хай дрижать... Розумієш? Партизанка!» – Розумію! Згода! Повертатися соромно... Як прийдеться – ну то згинемо...»¹²⁹. М. Колодзінський на практиці підтвердив один із своїх висловів, опублікованих на сторінках «Української воєнної доктрини»: «Культ героїв та плекання нашої бойової традиції є фундаментальною справою, що на ній розвивається воєнна доктрина українських націоналістів»¹³⁰. А. Дад, як пізніше і В. Яшан, вважали, що М. Колодзінського і З. Коссака розстріляли 19 березня в місцевих шахтах.

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В. Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М. Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями. В. Федина розділяє міркування М. Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно

¹²⁷ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 407.

¹²⁸ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 37.

¹²⁹ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 11-12.

¹³⁰ Колодзінський М. *Воєнна доктрина українських націоналістів*. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 57.

були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого «їх просто замордували по-тваринному», а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня «доблесних» гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків¹³¹. Сучасний дослідник О. Зайцев вважає, що М. Колодзінського разом з 15-ма іншими січовиками угорці розстріляли 18 або 19 березня.

Після Президента Карпатської України Августина Волошина, посмертно удостоєного звання «Герой України», Михайло Колодзінський, без перебільшення, був другою найпомітнішою постаттю молоді Карпато-Української держави. Він доклав чимало зусиль, щоб створити боєздатну армію, яка під його керівництвом дала бій переважаючим силам агресора. По цей день невідоме місце поховання легендарного керівника штабу Карпатської Січі, який загинув, захищаючи Закарпаття. Під час Другої світової війни в курені «Карпатський» була створена окрема сотня УПА імені Колодзінського, яка вела боротьбу як проти радянських, так і гітлерівських військ. Його великі заслуги перед незалежною Україною повинні бути визнані на державному рівні. Необхідно розпочати пошукову роботу щодо встановлення місця загибелі та перепоховання останків керівника штабу Карпатської Січі. Варто також опублікувати і перевидати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна», у який він зарекомендував себе яскравим військовим теоретиком та істориком.

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. 136 с.
2. Баган О. Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму. Рецензія на монографію: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (44). С. 318-333.
3. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.
4. Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137-145.
5. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства*

¹³¹ Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С.95–96.

- «Просвіта» в Ужгороді. Ужгород: Крайове товариство «Просвіта», 1996. Річник I(XV). С.147–159.
6. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.
 7. Вегеш М. М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present.* Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.
 8. Вегеш М. М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 490-492.
 9. Вегеш М. Мозок Січі: Штрихи до портрета полковника Михайла Колодзінського. *Дукля.* 2020. № 6. С. 64-76.
 10. Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство.* 1991. №2. С.26–29.
 11. Вегеш М. М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях.* Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1993. Річник XLVI. Кн. 8 (545). С. 955-957.
 12. Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
 13. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Рец.: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: Основи, 2019. 287 с. *Український історичний журнал.* 2020. № 5. С. 243-250.
 14. Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
 15. Вегеш М., Горват Л.-І. Біля керма штабу Карпатської Січі. *Вегеш М., Горват Л.-І. Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси.* Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. С. 368-373.
 16. Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.
 17. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.
 18. Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.
 19. Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. 35 с.
 20. Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
 21. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.

22. Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.
23. Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 245-256.
24. Зайцев О. Михайло Колодзінський: життя і думки революціонера-націоналіста. «І слова стали чином живим...». Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відповідальний редактор О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. С. 7-30.
25. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 483 с.
26. Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. 192 с.: іл.
27. Ідея в наступі. Альманах. Лондон, 1938. 111 с.
28. Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 97-106.
29. Карпато-українська держава: (Зенон Коссак, Михайло Колодзінський і їхні друзі, які загинули за її побудову). *Українське слово*. 1984. 14 жовтня.
30. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.
31. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.
32. Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. 426 с.
33. Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 471 с.
34. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріяли до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна Сурма. 431 с.
35. Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. 208 с.
36. Ковальчук В. Українське питання у листуванні членів ОУН з італійськими державними діячами у 1930-х роках. *Український археографічний щорічник*. К., 2009. Випуск 13/14. С. 352-364.
37. Колодзінський М. (Бурун). Залізнична комунікація в СРСР. *За збройну Україну*. Воєнно-науковий журнал. 1938. С. 72-87.
38. Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.
39. Колодзінський М. Націоналістичне повстання (публікація та коментарі Олександра Зайцева). *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 257-295.

40. Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис. Народня бібліотека «Наступ». Число 9. Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. 44 с.
41. Колодзінський Михайло (1902-39). *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина / Головний редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж – Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1959. С. 1083.
42. Колодзінський Михайло. *Довідник з історії України (А – Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене*. К.: Генеза, 2001. С. 330.
43. Коссак. Охримович. Тураш / Політична бібліотека Ліги Визволення України. Ч. 27. З циклу: Мемуаристика. Торонто: Ліга Визволення України. 193 с.
44. Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 51-61.
45. Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11.
46. Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 98-111.
47. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2005. 212 с.
48. Куцинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981. 224 с.
49. Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 395-425.
50. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.
51. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.
52. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.
53. Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 139-145.
54. Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2006. С. 139-145.

55. Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Торонто – Львів, 1992-1993. 353 с.
56. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
57. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 284 с.
58. Омельченко І. Г. Військова діяльність ОУН (1929-1941 рр.). *Військо-науковий вісник*. 2018. № 30. С. 36-46.
59. Омельченко І. Г., Виздрік В. С. Еволюція діяльності українських військових вишкільних формацій (1938-1941 рр.). *Воєнно-історичний вісник (НУОУ)*. К., 2016. Випуск 4 (22). С. 12-16.
60. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж: На чужині, 1955. 448 с. + іл.
61. Оршан Ярослав. Закарпаття. Соціал-Націоналістична Асамблея – www.sna.in.ua – www.rid.org.ua – www.patriotukr.org.ua
62. Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19.
63. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької Республіки: У двох книгах. Книга І. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 352 с.
64. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької Республіки: У двох книгах. Книга ІІ. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 862 с.
65. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. 152 с.: іл.
66. Погірко О. І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний збірник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 17-24.
67. Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городенищина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. ХХХІІІ / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 655-658.
68. Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271.
69. Посівнич М. Закарпаття в концепціях ОУН у 1937-1938 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 2. С. 173-178.
70. Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.)*. К., 2014. С. 68.

- 71.Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 398-408.
- 72.Посівнич М. Р. Військово-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.
- 73.Посівнич М. Р. Формування військової доктрини ОУН (1938-1939). *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2003. Збірник 1. С. 34-44.
- 74.Посівнич М. Участь членів ОУН у Карпатській Січі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Випуск 27. С. 240-252.
- 75.Прилуцький В. Колодзінський Михайло. *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 202-203.
- 76.Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.
- 77.Рог М. Михайло Колодзінський. Лицар ідеї і чину. *Незборена Нація*. 2005. № 3 (329).
- 78.Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. 47 с.
- 79.Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.
- 80.Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків І УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10.
- 81.Стахів В. П. Сім років українсько-японських взаємин. 1934-41 (Розділи з книжки спогадів «Силуети постатей і фрагменти подій»). *До зброї*. Журнал військово-політичної думки. 1955. Випуск 26 (39). С. 19-22.
- 82.Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. 368 с.
- 83.Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
- 84.Федака С. Колодзінський-Гузар Михайло. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2007. С. 456.
- 85.Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386.
- 86.Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С.223–241.

87. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С.93–96.*
88. Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.
89. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.
90. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна. 1999. С.19–25.*
91. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль. 2000. №5–6. С.146–153.*
92. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97-101.*
93. Янів В. Зустріч з полк. Євгеном Коновальцем на тлі настроїв доби. *Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 426-465.*
94. Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 1-2 (64-65). С. 11-17.*
95. Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 3-4 (66-67). С. 24-29.*
96. Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городенищина. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632-654.*

ПОЛІТИЧНА НАУКА В УЖГОРОДСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Сьогодні кафедра політології і державного управління – навчально-науковий структурний підрозділ факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. За останні понад 30 років вона пройшла серйозний шлях вдосконалення, а науково-педагогічна діяльність її членів співзвучна з розвитком політичної науки і публічного управління в регіоні. Слід наголосити, що у Радянському Союзі політологія як наука не визнавалася. Від 1917 року до кінця 1980-х років на неї було накладено ідеологічне «табу». Її називали «лженаукою», «буржуазною наукою» тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була й наукова політологічна спадщина визначних українських учених Михайла Драгоманова, В'ячеслава Липинського, Юрія Липи, Михайла Грушевського та багатьох інших.

Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР одержала імпульс до бурхливого розвитку лише на початку 90-х років ХХ ст. До цього часу були спроби окремих учених надати політичній науці статус як окремої та необхідної для суспільства науки, але вони інтенсивно гальмувалися і не давали можливості інституційно сформуватися. Однак буде невірно стверджувати, що вченими нічого не робилося. Уже наприкінці 1980-х років, тобто ще в умовах СРСР, чимало вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політичній економії, так званому науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча їх вивчення мало догматичний і однобічний характер. Та необхідно було йти в ногу з життям, наздоганяти багаторічне відставання від західної політичної науки. Автори ґрунтовної «Історії політичної думки в Україні» цілком слушно зауважили, що «політологічна освіта повинна була частково вирішити низку завдань, направлених на становлення й розвиток політичної науки, утвердження основ ліберально-демократичної культури в країні: 1) ознайомити студентство з досягненнями світової політичної думки задля подолання політико-культурного провінціалізму; 2) спрямувати до справжніх витоків національної культури, від яких радянська людина штучно відмежовувалася владою; 3) навчити мислити політично»¹³². На початку 1990-х років політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті перші кафедри політології в Київському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах, починає здійснюватися підготовка фахівців із цього профілю. До піонерів становлення української політичної науки, її фундаторів, цілком справедливо відносять президента Української асоціації політологів академіка В. Бабкіна та професора Львівського державного університету імені Івана Франка О. Семківа. Саме їм належало

¹³² Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.

авторство перших підручників із політології, якими користувалися студенти українських вишів. Можна собі лише уявити, як складно було тодішнім викладачам миттєво адаптуватися до радикальних змін, що сталися, розробити десятки політологічних навчальних дисциплін і читати їх на належному науковому та навчально-методичному рівні. Свого часу цікаві думки з цього приводу висловив професор Валерій Денисенко у статті про розвиток політичної науки у Львівському університеті: «Безпосередня діяльність по організації викладання та наукових досліджень із політичної науки в 90-х рр. ХХ ст. та сучасний стан наукових досліджень, окрім австрійсько-польських традицій, також пов'язані з іменами радянських учених – професорів Б. І. Распутніса, О. П. Веремєєвої, О. І. Семківа та їх науковою спадщиною, попри те, що вона із зрозумілих причин *грунтувалася на марксистській методології*» (виділено нами – Авт.)¹³³. Саме тоді, на початку 1990-х років, бере свої початки політологія в Ужгородському державному університеті.

Хоча політична наука в Ужгородському національному університеті налічує дещо більше тридцяти років, її історії становлення і розвитку вже присвячено чимало праць, зокрема й монографічного та довідково-інформаційного характеру. Однією з перших найбільш ґрунтовних публікацій про виникнення політології на Закарпатті стала монографія «Під покровительство музи Клію», у якій її автори детально висвітлили період, коли щойно утворена кафедра політології входила як окрема структурна одиниця до складу історичного факультету. У монографії зверталася значна увага не тільки на організацію, розбудову та структуру одного з перших факультетів університету, але також на здобутки в навчально-методичному, науково-дослідному плані, на зв'язках факультету з науково-дослідним інститутом Карпатознавства¹³⁴. Автори констатували, що «ще досить молода кафедра політології історичного факультету займає одне з чільних місць серед гуманітарних навчально-методичних і наукових центрів вузу»¹³⁵. На сторінках монографії поміщені короткі біографічні нариси і вибрані бібліографії представників професорсько-викладацького складу, прізвища перших випускників історичного факультету, які спеціалізувалися на кафедрі політології.

Значний резонанс викликала поява двох монографій доцента М. Олашина про історичний факультет Ужгородського національного університету¹³⁶. Особливо великий фактичний матеріал містився в «Додатках» (Студенти

¹³³ Вибір 2019. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики» (м. Ужгород, 15 листопада 2018 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. С. 198.

¹³⁴ Під покровительством музи Клію: Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років / Упорядники: М. В. Олашин, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. С. 5–38.

¹³⁵ Там само. С. 154.

¹³⁶ Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945-2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. 124 с.; Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Біобібліографічний довідник / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Бібліографія ред. О. Д. Закривидорога; Відповідальний за випуск І. О. Мандрик. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2010. 440 с.

історичного факультету, які одержали диплом з відзнакою; Ветерани історичного факультету; Список авторефератів дисертацій, захищених викладачами історичного факультету УжНУ на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук; Список авторефератів дисертацій, захищених випускниками історичного факультету УжНУ на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук; Список авторефератів дисертацій із історичних наук, захищених викладачами загальноуніверситетських кафедр; Випускники історичного факультету, удостоєні почесних звань)¹³⁷. В іншій своїй монографії М. Олашин опублікував біографічні нариси як про засновників кафедри політології, так і про весь професорсько-викладацький склад станом на 2010 р.¹³⁸.

Біографії докторів наук, які викладали на кафедрі політології, знайшли своє відображення на сторінках унікального довідникового видання «Наукова еліта Закарпаття. Доктори наук, професори Ужгородського національного університету», присвяченого 60-річчю утворення найпотужнішого закладу вищої освіти в краї¹³⁹. Окремі аспекти історичного минулого кафедри політології знайшли відображення на сторінках книги тележурналістки, поетеси і публіциста, членкині Національної спілки журналістів України І. Гармасій¹⁴⁰ та докторки історичних наук Н. Жулканич, яка видала посібник, що містить документи і матеріали, а також коментарі до них, що висвітлюють історію створення та функціонування на Закарпатті першого вищого навчального закладу – Ужгородського університету. У виданні вміщено також окремі газетні публікації, у яких йшлося про основні події в житті колективу вишу, інформацію про життєвий шлях та наукову діяльність ректорів університету, хронологію розвитку університету¹⁴¹.

Важливою подією в житті викладачів і студентів кафедри політології стало створення факультету суспільних наук 6 лютого 2006 р. До п'ятої річниці існування цього нового в структурі університету факультету видано окрему науково-довідкову працю. Її упорядники розкрили не тільки віхи становлення окремих кафедр, зокрема й кафедри політології, але й подали докладні біографічні нариси професорсько-викладацького та допоміжного складу факультету. Уперше в центрі дослідження опинилися структурні підрозділи факультету, які очолювали ужгородські політологи (Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики; Закарпатський обласний центр гендерної освіти при Ужгородському національному університеті; Лабораторія

¹³⁷ Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945-2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 67–116.

¹³⁸ Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Біобібліографічний довідник / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Бібліографія ред. О. Д. Закривидорога; Відповідальний за випуск І. О. Мандрик. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2010. С. 260–288.

¹³⁹ Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Передмова М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 160 с.

¹⁴⁰ Гармасій І. Висока наука: Ужгородський національний. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 224 с.

¹⁴¹ Сторінки історії Ужгородського національного університету. Документи і матеріали: Посібник / Укладання, коментарі Н. М. Жулканич. Ужгород: УжНУ, 2005. 200 с.

соціологічних досліджень) ¹⁴². У додатку опубліковані прізвища всіх випускників спеціальності «Політологія» за 2003 – 2010 роки ¹⁴³.

Окремої уваги заслуговує науково-довідкове видання професора М.Токаря «Книжка кафедрального життя: короткий нарис та довідкові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету», присвячене 25-річчю створення кафедри. Ґрунтовним є короткий історичний нарис про кафедру, який охоплює низку важливих аспектів функціонування цього підрозділу (динаміка розвитку кафедри, її керівники впродовж основних етапів існування, якість педагогічних кадрів, аспірантура й наукові кадри, фахова спеціальність, мозаїка навчальних досліджень та успіхи індивідуальної роботи, напрями наукових досліджень і видавнича діяльність) ¹⁴⁴. Не менш цікавими і скрупульозно вивіреними є матеріали, поміщені в «довідкових матеріалах»: перелік викладачів та співробітників кафедри; дисертаційні дослідження викладачів, захищені ними під час роботи на кафедрі; учені звання викладачів кафедри; аспіранти кафедри; випускники кафедри; бібліографічні дані про кафедру ¹⁴⁵. Станом на 2015 рік подані основні видання кафедри (наукові монографії; навчальні посібники, підручники; методичні розробки) та перелік серійних видань кафедри політології і державного управління.

Оцінюючи сам факт створення кафедри політології в Ужгородському державному університеті, М. Токар цілком слушно звернув увагу на два аспекти, які раніше ігнорували дослідники: державотворчі процеси та геополітичні особливості регіону. «У найзахіднішому українському регіоні історія розвитку політичної науки органічно пов'язана з подіями новітнього державотворення, – стверджує науковець. – Політизація суспільства була викликом і вищій школі, яка повинна була відчувати подих змін та змушувала переорієнтовуватися на світові стандарти заклади освіти і науки. Разом із тим, поява кафедри політології як нового навчального й наукового структурного підрозділу вишу була викликана й тим, що в силу географічних обставин Ужгородський університет підтримував тісні контакти з колегами вищих навчальних закладів та наукових установ у суміжних із Закарпаттям регіонах Румунії, Угорщини, Словаччини, де, зокрема, політична наука як навчальна дисципліна вже отримала на той час визнання й міцно ставала на ноги» ¹⁴⁶. Заслуговує на увагу й справедливе твердження, що «упродовж другої половини ХХ століття Ужгородський університет був беззмінним центром підготовки кваліфікованих кадрів із різних спеціальностей, потребу яких відчувало Закарпаття» ¹⁴⁷. Це стосується і фахівців із політичних наук. Окремі аспекти

¹⁴² Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапець, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. С. 142–150.

¹⁴³ Там само. С. 169–173.

¹⁴⁴ Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2015. С. 5–35.

¹⁴⁵ Там само. С. 37–79.

¹⁴⁶ Там само. С. 5.

¹⁴⁷ Там само.

історії становлення і розвитку кафедри політології і державного управління висвітлені на сторінках узагальнюючих праць про Ужгородський національний університет і розвиток політичної науки в Україні¹⁴⁸.

Освітньо-наукову складову роботи кафедри крізь призму європейської інтеграції висвітлили М. Вегеш і Ю. Остапець¹⁴⁹. До 30-тиріччя від дня утворення кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету було проведено наукову конференцію «Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти», на якій із доповідями виступили професори О. Ситник, І. Тодоров, Ю. Остапець, М. Лендшел, А. Ключкович, доценти М. Зан, І. Стряпко, Л. Павлишин, В. Буркало та багато інших¹⁵⁰. Тридцять років для кафедри – це той проміжок часу, коли можна дещо порівнювати, акцентувати на успіхах, пояснювати причини прийняття помилкових рішень, виношувати плани на майбутнє. Колектив кафедри, у якому переплітаються молодість із досвідом, докладає всіх зусиль, щоб залишатися конкурентоздатним у сучасному освітньому просторі, удосконалювати навчальний процес, робити його більш якісним і модерним¹⁵¹.

Метою цієї наукової розвідки є спроба простежити основні етапи становлення і розвитку кафедри політології і державного управління впродовж більше ніж тридцяти років її існування. У рамках поставленої мети акцентовано увагу на науковій та навчально-методичній роботі професорсько-викладацького складу кафедри, а також на спробах налагодження міжнародної співпраці з науковими установами Німеччини, Угорщини, Румунії, Словаччини, Чехії та інших держав.

Ще в 1988 році на сторінках «Большого советского энциклопедического словаря» можна було прочитати, що політологія, соціологія та геополітика є навчальними дисциплінами, які викладаються на Заході, щоправда їх уже не називали «псевдонауками». У 1989 – 1990-му навчальному році дисципліну «Політологія» почали викладати разом з іншими новими курсами на кшталт «Соціально-політична історія ХХ століття» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму» (йшлося про соціалізм з «людським обличчям»). Вони, у першу чергу політологія, мали замінити «Історію КПРС» і «Науковий комунізм».

¹⁴⁸ Гранчак І. М., Довганич О. Д., Сливка В. Ю., Турияница В. В. Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету – 50 років. Ужгород, 1995. С. 95–97; Токар М. Кафедра політології і державного управління. Ужгородський національний університет: 70 років на шляху національно-освітнього відродження України: ювілейне видання до 70-річчя університету. К.: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2015. С. 112–113; Токар М. Ужгородський національний університет. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. К.: Парлам. вид-во, 2016. С. 562–569.

¹⁴⁹ Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.; Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Політологія в Ужгородському національному університеті та Болонський процес. Ужгород, 2004. 124 с.

¹⁵⁰ Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. 264 с.

¹⁵¹ Там само. С. 11.

Через усі ці модернізації, які ні до чого не привели, пройшов і Ужгородський державний університет. 23 листопада 1990 року Вчена рада обговорила питання щодо доцільності створення кафедри політології й ухвалила відповідне рішення, а вже 7 грудня ректор В. Ю. Сливка підписав наказ про її відкриття. Кафедра отримала статус загальноуніверситетської, а якщо точніше, зберегла його. З 1964 року вона називалася кафедрою наукового комунізму, а з 1989 року – кафедрою теорії соціалізму. Кафедру політології очолив кандидат філософських наук, доцент В. Боднар (1935 – 2011), який мав значний дипломатичний і викладацький досвід. Можна справедливо стверджувати, що саме завдяки йому завершився найважчий організаційний етап у становленні кафедри політології. Разом із доктором історичних наук, професором В.Худаничем (1922 – 2006) вони підготували і видали низку найперших навчально-методичних посібників і навчальних програм. В. Боднар, який керував кафедрою політології 12 років, і В. Худанич – автор численних праць з політичної історії Закарпаття, назавжди залишаться найяскравішими постатями в історії кафедри. З першого її складу сьогодні продовжують працювати доктор політичних наук, професор Ю. Остапець, кандидат філософських наук, доцент В. Буркало і провідний спеціаліст Г.Повханіч.

Фундатори політичної науки в Ужгородському університеті

Володимир Боднар народився 4 липня 1935 р. в Ужгороді в робітничій сім'ї. У 1951 році закінчив місцеву середню школу № 1 імені Т. Г. Шевченка, а в 1956 році – історико-філологічний факультет Ужгородського державного університету. У 1971 році завершив навчання в аспірантурі Інституту філософії Академії суспільних наук СРСР в Москві. Кандидатську дисертацію на тему «Вплив національної духовної культури та формування свідомості» (науковий керівник академік АН СРСР М. М. Григор'ян) захистив там же в 1971 році. Після закінчення університету працював учителем Гатянської середньої школи, що на Березівщині, і Паладькомаровецької восьмирічної школи Ужгородського району, завучем школи, інспектором шкіл, завідувачем Ужгородського відділу народної освіти. Певний час працював на партійній роботі, зокрема завідувачем відділу науки та навчальних закладів Закарпатського обкому Комуністичної партії України. Після завершення курсів перепідготовки кадрів і складання іспитів, зокрема з іноземних мов у Інституті міжнародних відносин в Москві, працював першим секретарем Радянського посольства та першим заступником директора по науці Радянського будинку науки та культури в Будапешті (Угорщина).

Із 1975 року – викладач, старший викладач кафедри філософії Ужгородського державного університету, з 1987 року – завідувач кафедри політології, а з 2001 року – доцент цієї ж кафедри. Понад 15 років був членом Ученої ради університету, історичного факультету, членом атестаційної і видавничої ради. Упродовж багатьох років читав навчальні курси «Історія філософії», «Основи філософії», «Теорія пізнання», «Історія політичних учень

зарубіжних країн», «Основи політології», «Політична культура», «Сучасний парламентаризм», «Сучасні політичні вчення зарубіжних країн», «Основи конфліктології» та ін. В. Боднара неодноразово запрошували читати курси лекцій в Сегедському педагогічному інституті ім. Дюли Югаса, Ниредьгазькому педагогічному інституті ім. Дердя Бешшенеї, на філософському факультеті Кошицького університету ім. Й. Шафарика, Пряшівському університеті. За свою багаторічну працю В. Боднар нагороджений орденами «Знак Пошани» (1996) та «Дружби народів» (1981), медалями «За доблесну працю» (1970), «Ветеран праці» (1983), Почесною грамотою Міністерства Вищої освіти УРСР (1987) та Почесними грамотами Закарпатської обласної ради. У 2007 році Вчена рада Ужгородського національного університету представила В. Боднара до нагородження Почесним званням «Заслужений працівник освіти України»¹⁵².

Основними напрямками наукової роботи В. Боднара була розробка проблем історії політичних учень, політична культура, політична свідомість, проблеми формування політичних систем східноєвропейських країн, державотворчі процеси в Україні, історія української політичної думки тощо. Відомий вчений опублікував понад 160 наукових і навчально-методичних праць. Він першим в університеті почав друкувати праці з політологічної тематики. Цілком справедливо з іменем В. Боднара пов'язують не тільки трансформацію кафедри наукового комунізму Ужгородського університету в сучасну кафедру політології, але й відкриття в стінах найстарішого в краї вищого навчального закладу спеціальності «Політологія». У 2002 році відбувся перший в історії Закарпаття випуск бакалаврів, а наступного року – спеціалістів і магістрів політології. Отже, прогрес у підготовці високопрофесійних політологів для краю видно неозброєним оком, і в цьому немаловажна заслуга належить першому завідувачеві кафедри, засновнику політичної науки в Ужгородському університеті.

До фундаторів кафедри політології належить доктор історичних наук В. Худанич – один із найавторитетніших дослідників державотворчих процесів в Україні та Закарпатті за всю історію університету. Василь Худанич народився 28 березня 1922 року в закарпатській родині Івана і Ганни Худаничів, які мешкали в селі Сільце Іршавського округу. Після закінчення п'яти класів народної школи в рідному селі, талановитий хлопчина в 1934 році став учнем Берегівської гімназії. Він успішно склав два письмові іспити з української мови та математики і один усний з чеської мови. У період короткочасного існування Карпатської України як автономної, а згодом самостійної держави, В. І. Худанич був уже цілком сформованою в національно-свідомому відношенні людиною. А тому нема нічого дивного, що на початку 1940-х років, про що свідчать архівні документи, ми зустрічаємо його прізвище серед членів юнацької ОУН. Маючи атестат зрілості, в якому оцінку за поведінку було виправлено з «відмінно» на «задовільно» (за участь у підпільній роботі), В.

¹⁵² Боднар В. Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 3–4.

Худанич не зміг влаштуватися на роботу. Лише за дивовижним збігом обставин його зарахували на перший курс історичного факультету Будапештського університету. У 1944 році Закарпаття було визволено з-під угорської окупації. У зв'язку з цим, В. Худанич продовжив навчання на історичному факультеті Львівського університету. У 1950 році він екстерном із відзнакою його закінчує. Здібного студента рекомендували до аспірантури при кафедрі нової і новітньої історії цього вишу. У 1962 році В. Худанич захистив кандидатську дисертацію на тему «Революційна боротьба на Словаччині в 1918 – 1919 роках», а в 1973 році – докторську – «Радянсько-угорське співробітництво в 1945 – 1965 роках». Із 1963 року він доцент, а з 1975 року – професор Ужгородського університету¹⁵³.

В. Худанич упродовж своєї багаторічної наукової діяльності опублікував понад 350 праць. З науковими доповідями іменитий учений часто виступав не тільки в Україні, але і в Угорщині (Сегед, Будапешт, Ніредьгаза), Чехословаччині (Кошице, Пряшів), США (Нью-Йорк, Чикаго, Клівленд, Глен-Спей), Канаді (Торонто). Відомий фахівець з історії Центральної та Східної Європи, В. Худанич був нагороджений орденом Трудового червоного прапора, Почесною грамотою Президії Верховної Ради України. 28 червня 2000 року за вагомий особистий внесок у суспільно-політичний розвиток Закарпатської області та з нагоди 55-ї річниці возз'єднання Закарпаття з Україною йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

На початковому етапі існування кафедри політології В. Боднар і В.Худанич виступили авторами найперших політологічних посібників, за якими навчалися студенти. Необхідно врахувати той факт, що на початку 1990-х років відчувався великий «голод» через брак відповідної навчально-освітньої літератури. Досить тривалий проміжок часу основним вважався підручник із політичної науки уже згаданого О. Семківа. Можливо, сьогодні, коли побачили світ сотні підручників і посібників на будь-які смаки, перші праці ужгородських політологів здаватимуться дещо наївними і недосконалими, але вони були вкрай необхідними у той час. У 1995 році побачив світ навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій «Становлення і розвиток політичної думки в Україні»¹⁵⁴. Лише один перелік тем, висвітлених на його сторінках, свідчив про великі зміни, які відбулися в політичній науці: політичні вчення мислителів Київської Русі; політична ідеологія Запорізького козацтва; Конституція Пилипа Орлика; Києво-Могилянська академія; вчення українських просвітників про суспільство і державу; М. Костомаров і М. Драгоманов про принципи будівництва самостійної Української держави; політико-правові ідеї в Україні в середині ХІХ ст.; українська політична думка другої половини ХІХ і початку ХХ ст.;

¹⁵³ Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича [Редакційна колегія: Е. А. Балагурі, М. М. Вегеш, С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк, В. Г. Котигорошко, В. В. Марина, М. І. Пітюлич, О. П. Реєнт, М. П. Тиводар; Відповідальні за випуск: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш]. Випуск 14. Ужгород, 2002. С. 5–10.

¹⁵⁴ Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій). Ужгород, 1995. 89 с.

державотворча діяльність на західноукраїнських землях у 1918 – 1919 рр.; міжвоєнний етап у розвитку політичної думки в Україні; державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938 – 1939); післявоєнний і сучасний етап у розвитку української політології; геополітичне положення України та її взаємовідносини із сусідніми державами.

В українському соборницькому дусі був написаний наступний навчально-методичний посібник – «Історія української державності», серед авторів якого теж були В. Боднар і В. Худанич. У його основу була покладена нова на той час періодизація державотворчих процесів в Україні, яка заперечувалася в часи панування авторитарної системи в СРСР: найдавніші державні утворення на території України; Східнослов'янська держава – Київська Русь; Галицько-Волинське князівство; Запорізьке козацтво. Становлення Запорізької Січі як держави українського народу; ідея української державності в суспільно-політичному житті в XVIII – першій половині XIX ст.; ідея української державності в другій половині XIX – початку XX ст.; український національно-визвольний рух і державотворчі процеси в 1917 – 1918 років. Створення і діяльність Центральної ради; Українська держава за Гетьманату; Українська державність у період Директорії; Західно-Українська Народна Республіка; Гуцульська Республіка; міжвоєнний етап у розвитку політичної думки в Україні; Карпатська Україна – незалежна держава; Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року; дисидентський рух у боротьбі за незалежність України; розбудова української держави на сучасному етапі ¹⁵⁵.

Упродовж 1990-х років викладачі кафедри під керівництвом В. Боднара видали кілька навчально-методичних посібників для студентів вищих навчальних закладів, серед яких окремо слід виділити «Основи політології»¹⁵⁶. Він був написаний за класичною для того часу структурою: предмет, метод і функції політології; концепція політики; зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу і доктрини античності; вчення про державу і право в період феодалізму; раціональні концепції політики в працях просвітників; основні напрями сучасної політології; політична система суспільства; держава як основний інститут політичної системи; політичні партії та партійні системи; громадські організації та рухи; політична культура; політична свідомість; зовнішньополітична діяльність держав і світовий політичний процес. До кожної теми подавався план, основні політологічні категорії, питання для дискусій і круглих столів, основна література. Кілька видань витримав навчально-методичний посібник В. Боднара «Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології»¹⁵⁷. 26–27 вересня 1996 року Ужгородський університет спільно із Закарпатським регіональним

¹⁵⁵ Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв). Ужгород, 1996. 203 с.

¹⁵⁶ Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: (Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Ужгород, 1998. 170 с.; Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Видання друге. Ужгород, 2000. 204 с.

¹⁵⁷ Боднар В. Л. Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології: навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 160 с.

центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України виступили ініціаторами проведення міжнародної наукової конференції «Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.)», яка започаткувала ґрунтовні дослідження актуальних проблем європейської політики на сучасному етапі¹⁵⁸. В. Боднар активно включився в цю проблематику. Спочатку він опублікував статтю «Про деякі питання викладання курсу політології в Угорській і Чеській Республіках»¹⁵⁹, а через деякий час опублікував окремим виданням свою працю «Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти». У передмові до неї автор наголошував, що «в українській політології та історіографії проблема формування політичної системи Угорщини майже не розроблена, її трансформація в сучасний період, особливо після 1 травня 2004 року, коли Угорщина приєдналася до Європейського Союзу, не до кінця вивчена. Місце і роль політичних інститутів у політичній системі, характер відносин між державою і суспільством, система розподілу гілок влади після зміни політичного режиму, інститут президентства та Конституційний суд тощо. Питання, які є актуальними сьогодні і, вочевидь, будуть такими у майбутньому»¹⁶⁰. В. Боднар досить стисло й аргументовано висвітлив цілу низку питань: місце і роль парламенту в політичній системі Угорщини; роль уряду Угорської Республіки в системі владних відносин; особливості партійної системи Угорщини; прерогативи та повноваження Президента та Конституційного Суду. Книгу завершила змістовна рецензія В. Боднара на колективну монографію угорських і українських дослідників «Закарпаття 1938–1941: угорський і український історичний підхід»¹⁶¹.

Кадровий потенціал

Упродовж 1990 – 1994 років кафедра забезпечувала викладання навчальних дисциплін «Політологія» і «Соціологія» на всіх факультетах нашого університету. У 1994 році ректор В. Ю. Сливка підписав наказ, згідно з яким кафедра політології увійшла до складу історичного факультету. У 1998 році кафедра вперше отримала ліцензію на право підготовки фахівців-політологів. Це був значний успіх колективу кафедри, яка стала випускаючою. Хочеться згадати добрим словом завідувача кафедри політології Київського державного університету професора Ф. М. Кирилюка, який разом зі своїми колегами допомагав ужгородським політологам у навчально-методичному

¹⁵⁸ Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції 26-27 вересня 1996 року. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. 232 с.

¹⁵⁹ Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку. Наукові доповіді та статті. К.: Видавництво Європейського університету, 2000. С. 24–30.

¹⁶⁰ Боднар В. Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 6.

¹⁶¹ Там само. С. 39–43.

плані. У червні 2002 року перші 18 випускників отримали дипломи бакалаврів-політологів, у 2003 році – спеціалістів, а в 2004 році – магістрів. 26 січня 2006 року Вчена рада Ужгородського національного університету ухвалила рішення, а 1 березня ректор підписав наказ про створення факультету суспільних наук, до складу якого увійшли кафедри політології, педагогіки і психології, соціальної роботи та філософії. Час довів, що це було правильне рішення. Сьогодні факультет суспільних наук, який упродовж багатьох років очолює професор Ю. Остапець, є одним із найпотужніших в університеті. У 2013 році кафедра отримала ліцензію на право підготовки магістрів державної служби, а вже наступного року відбувся перший їх випуск. На той час кафедра цілком закономірно була перейменована на кафедру політології і державного управління. Триває підготовка фахівців зі спеціальностей «Публічне управління та адміністрування» і «Електронне урядування». 30 травня 2016 року кафедра політології і державного управління одержала ліцензію на підготовку здобувачів вищої освіти третього освітньо-наукового рівня зі спеціальності «Політологія», що дозволило завершити цикл за схемою «бакалавр – магістр – доктор філософії»¹⁶². У 2021 році здійснено й перший набір аспірантів зі спеціальності «Публічне управління та адміністрування», тобто з даної спеціальності також освіту забезпечує кафедра на всіх трьох рівнях.

На етапі становлення кафедра політології не мала жодного професійного політолога, у її складі переважали кандидати філософських та історичних наук. Першим кандидатом політичних наук, який був запрошений на кафедру в 2003 року, став В. Петрінко – автор ряду наукових праць про «Політику» Арістотеля («Вплив «Політики» Арістотеля на становлення та розвиток європейської політичної думки», «Право, закон і влада у політичній концепції Арістотеля», «Політика» Арістотеля та розвиток політичної думки італійського Відродження», «Поліс як державне утворення у «Політиці» Арістотеля» тощо)¹⁶³. Сьогодні на кафедрі політології і державного управління викладають 6 докторів (Ю. Остапець, М. Ленджел, С. Асланов, М. Токар, А. Ключкович і М. Вегеш), 15 кандидатів наук (М. Зан, І. Вегеш, О. Сурніна-Далекорей, В. Марина, Є. Гайданка, В. Буркало, Н. Кічера, О. Майор, Г. Кумар, В. Басараб, В. Гиря, В. Петрінко, Г. Сасин, І. Стряпко, К. Червеняк) і двоє старших викладачів (М. Колодій, М. Сорока). У кадровому відношенні кафедра політології і державного управління є однією з найпотужніших. Немаловажне значення має й той факт, що значна частина викладачів є випускниками кафедри. Також є всі підстави стверджувати, що кафедра готує наукові кадри також для інших структурних підрозділів університету та закладів вищої

¹⁶² Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 5–12; Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2015. С. 5–8.

¹⁶³ Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапець, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. С. 68–69.

освіти. Михайло і Марта Шелемби, Ганна Мелеганіч викладають на кафедрі міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету історії і міжнародних відносин. Анатолій Головка – головний консультант відділу досліджень Західного регіону в м. Ужгород, Дмитро Грегірчак – доцент гуманітарно-педагогічного коледжу Мукачівського державного університету, Олексій Шафраньш – начальник відділу зв'язків із громадськістю інформаційно-видавничого центру нашого університету, Наталія Марадик – доцент Пряшівського університету, Рената Манайло-Приходько – заступник голови Ужгородської районної державної адміністрації. У школах викладають кандидати політичних наук Наталія Шестак і Антоніна Сіротова-Стряпко. Випускниця магістратури 2005 року Андріана Костенко захистила докторську дисертацію і працює професором кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету¹⁶⁴.

Викладачі кафедри є головними редакторами та членами редколегій низки вітчизняних і зарубіжних наукових видань: М. О. Лендьел (член редколегії наукового журналу «Політичне життя» (категорія «Б» переліку фахових видань України); «*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska «Sectio Balcaniensis et Carpathiensis»*, *Index Copernicus*; «*Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*» (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, *Index Copernicus*); М. Вегеш (член редколегії збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (відповідальний редактор: член-кор. НАН України С. В. Віднянський), який включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»); заступник головного редактора періодичного наукового збірника *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial (3 2021 року); Ю. Остапеч (член редакційних колегій журналів: «Регіональні студії», Вісника наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету «Соціально-політичні студії», Збірника наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина», Науково-популярного альманаху «Українське Державотворення»); І. Вегеш (член редколегії журналів «Регіональні студії», «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Міжнародні відносини»); Є. Гайданка (головний редактор журналу «Регіональні студії», член редколегії «*Revista de Stiinte Politice. Revue des Sciences Politiques*», серійне наукове видання Крайовського університету (м. Крайова, Румунія); «*Economic Profile*», серійне

¹⁶⁴ Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 7–8.

наукове видання Кутаїського університету (м. Кутаїсі, Грузія); М. Палінчак (голова редакційної ради журналів «Регіональні студії», «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Міжнародні відносини»).

Факультет і кафедра завжди мали власні наукові видання, у яких друкувалися викладачі та аспіранти. Ще перебуваючи у складі історичного факультету, науковці кафедри політології систематично публікували свої наукові розвідки на сторінках таких відомих видань як «Carpatica – Карпатика» (чи не в кожному випуску був розділ, присвячений політичним наукам, а окремі випуски були повністю присвячені політологічній тематиці) та «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія». Важливою подією в науковому житті кафедри було започаткування у 2004 році видання «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія». Упродовж 2004 – 2015 років вийшло 18 випусків. На сторінках цього авторитетного фахового видання друкувалися праці багатьох українських політологів, яких сьогодні вважають класиками української політичної науки (Ф. Кирилюк, М. Кармазіна, В. Денисенко, А. Романюк, О. Бабкіна, І. Варзар, А. Круглашов, А. Пахарєв, М. Примуш, Б. Ярош та ін.)¹⁶⁵. Після шестирічної перерви Вчена рада факультету суспільних наук ухвалила рішення про відновлення вищеназваного видання під назвою «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політичні науки. Публічне управління та адміністрування».

Для студентів видається журнал «Соціально-політичні студії: вісник наукової думки студентів» (вийшло 10 випусків)¹⁶⁶, а аспіранти мають можливість друкуватися в серійному збірнику «Актуальні проблеми політичної науки» (вийшло 5 випусків)¹⁶⁷. Кафедра політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» має також серійні видання: навчально-методичну серію «Кафедра» (вийшло 50 випусків), а також із ініціативи НДІ політичної регіоналістики – монографічну серію «Studia

¹⁶⁵ Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. Бібліографічний покажчик змісту. Випуски 1-1 (18) (2004-2015). До 25-річчя кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету / Укладачі Н. С. Лехман, Л. О. Мельник; Відповідальна за випуск М. М. Медвідь. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. С. 3–7.

¹⁶⁶ Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2015. С. 98.

¹⁶⁷ Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапєць, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017. 160 с.; Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапєць, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 213 с.; Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапєць, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 228 с.; Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапєць, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 194 с.; Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапєць, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск четвертий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 212 с.

Regionalistica» (вийшло 9 видань)¹⁶⁸. Сьогодні найавторитетнішим виданням є науковий журнал «Регіональні студії» (вийшло 24 випуски), який до 20 березня 2020 року належав до міжнародної наукометричної бази даних для соціо-гуманітарних наук Scopus. Після восьмимісячної перерви, викликаній перереєстрацією фахових видань України, 26 листопада Міністерство освіти і науки включило «Регіональні студії» до категорії «Б». Головний редактор цього видання – доцент Є. Гайданка, а голова редакційної ради доктор політичних наук, професор М. Палінчак.

Видання підручників і посібників

Кафедра політології і державного управління завжди славилася своєю науковою продукцією. Йдеться, перш за все, про підручники, навчально-методичні посібники та різноманітні рекомендації навчального характеру. Упродовж 1994 – 2007 років викладачами кафедри опубліковано понад 20 видань такого плану¹⁶⁹. Популярністю серед студентського загалу

¹⁶⁸ Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2015. С. 89–94.

¹⁶⁹ Боднар В. Л., Буркало В. В., Корнійчук І. З., Тарабан О. І., Худанич В. І. Людина і суспільство: матеріали з основ політології, соціології. Ужгород: Видавництво «Карпати», 1994. 128 с.; Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу / Укладачі: М. М. Вегеш, Ю. О. Остапець. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.; Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород, 2007. 88 с.; Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.; Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.; Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Як писати наукову роботу (методичні рекомендації по написанню курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт для студентів-політологів). Ужгород, 2003. 72 с.; Методичні вказівки до навчального курсу «Політологія» / Підготували В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендзел, Н. В. Марадик, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, В. С. Петрінко, М. О. Сорока, О. А. Сурніна-Далекорей, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 168 с.; Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш, М. П. Зан, М. О. Лендзел, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Частина перша: Основи політології; Основи соціології; Історія політичних вчень зарубіжних країн; Сучасна зарубіжна політологія; Філософія політики; Історія і теорія демократії; Політичні еліти і політичне лідерство; Політична культура; Релігія і політика; Основи конфліктології / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 180 с.; Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: М. М. Вегеш, М. О. Лендзел, М. Ю. Токар. Частина друга: Технологія політичного процесу; Теорія міжнародних відносин; Політична регіоналістика та регіональне управління; Міжнародні організації; Світовий процес і геополітика; Методика викладання соціально-політичних дисциплін; Політична історія Закарпаття / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет; Кафедра політології. Ужгород, 2002. 124 с.; Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання друге, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.; Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання третє, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.; Основи політології: Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять для студентів неспеціальностей УжНУ / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш, М. П. Зан, В. В. Марина. Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 68 с.; Політологія. Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять. Методичний посібник / Підготували: В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. М. Горобченко, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендзел, В. В.

користувалися посібники «Політологія. Конспект лекцій»¹⁷⁰, «Основи політології»¹⁷¹, «Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз»¹⁷², «Як писати наукову роботу»¹⁷³, «Політична наука»¹⁷⁴, «Світ політології»¹⁷⁵. Три видання витримав посібник «Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання», у якому наводилися чіткі рекомендації стосовно структури, обсягу та оформлення кваліфікаційних робіт, вибору теми дослідження та добору літератури тощо¹⁷⁶. У 2008 році в серії «Вища освіта XXI століття» київського видавництва «Знання» побачило світ третє видання підручника «Політологія», який був визнаний одним із кращих. Розділи підручника відповідали змісту державного стандарту дисципліни «Політологія» для вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації. Його новизна полягала в тому, що автори виокремили низку тем, пов'язаних із реалізацією владних відносин в українському соціумі. Аналізувалася система органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні. Більшість розділів підручника завершувалася аналізом вітчизняних політичних процесів. Okремими структурними частинами підручника були програма курсу «Політологія», методичні поради для написання наукових робіт студентів і тестові завдання для самоконтролю. До підручника додавався безкоштовний комп'ютерний додаток з різноманітними схемами і таблицями¹⁷⁷.

Високо був оцінений рецензентами навчальний посібник ужгородських політологів «Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть»¹⁷⁸. До колективу кафедри, який очолювала професор М. Лендзел, також приєдналися науковці-політологи інших факультетів і вишів, зокрема М. Палінчак, Є. Кіш, Ч. Бігарі, О. Йоов, І.

Марина, Ю. О. Остапеч, В. С. Петрінко, М. Ю. Токар, В. І. Худанич. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2006. 108 с.; Політологія. Соціологія: Програми нормативних курсів і спецкурсів, плани семінарських занять / Відповідальний за випуск: М. М. Вегеш. Ужгород, 1999. 92 с.

¹⁷⁰ Вегеш М. М., Остапеч Ю. О. Політологія: Конспект лекцій. Ужгород, 1999. 82 с.

¹⁷¹ Вегеш М. М., Остапеч Ю. О. Основи політології. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 421 с.

¹⁷² Вегеш М., Щадей М. Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз. Ужгород, 2003. 77 с.

¹⁷³ Вегеш М. М., Остапеч Ю. О. Як писати наукову роботу (методичні рекомендації по написанню курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт для студентів-політологів). Ужгород, 2003. 72 с.

¹⁷⁴ Політична наука: навчально-методичний посібник / За редакцією М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 444 с.

¹⁷⁵ Вегеш М. М., Остапеч Ю. О. Світ політології: Навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. 472 с.

¹⁷⁶ Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар. Ужгород, 2007. 88 с.; Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання друге, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.; Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання третє, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапеч, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.

¹⁷⁷ Політологія: підручник / За редакцією М. М. Вегеша. 3-тє видання, перероблене і доповнене. К.: Знання, 2008. 384 с.

¹⁷⁸ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: навчальний посібник / Упорядкування Мирослава Лендзел. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.

Ковач, В. Савка та інші. Тематика вищезазначеного посібника збігалася з науковими темами, над якими працювали викладачі кафедри на той час. Якщо в 1990-х роках колектив кафедри зосередив наукову увагу переважно на теоретичних засадах розвитку політичної науки, то з початку XXI століття викладачі поглибили комплекс наукових пріоритетів з урахуванням регіональної специфіки, що стало вимогою сучасності. Відтак викладачі працювали над комплексною темою «Національно-демократичний, етнополітичний та культурно-освітній розвиток України: політологічний та соціологічний виміри», а згодом – «Електоральні, політичні, культурні, етнонаціональні проблеми розвитку України та країн Центрально-Східної Європи», що є складовою колективної наукової проблеми «Трансформаційні процеси в Україні та країнах Центрально-Східної Європи». У 2015 році було затверджено назву науково-дослідної роботи кафедри, головною метою якої є моніторинг трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи з перспективою оптимізації реформ у політичній і державно-управлінській сфері України з акцентом на регіональний вимір. Тема «Політичні, державно-управлінські й регіональні процеси в країнах Центральної та Східної Європи» сформована з урахуванням сучасних наукових інтересів викладачів, а також вимог щодо реалізації пріоритетних політико-управлінських реформ в Україні. У 2019 році затверджена нова комплексна тема науково-дослідної роботи викладачів кафедри – «Політична стабільність в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти», що гармонійно продовжує попередні напрацювання. Загалом, основні напрями наукових досліджень та інтересів колективу кафедри політології і державного управління можна згрупувати в наступних тематичних блоках: трансформаційні процеси в країнах Центральної та Східної Європи; етнополітичні та етносоціальні процеси в Україні й країнах Центральної Європи; проблеми політичної регіоналістики; елітотворчі та електоральні процеси в Україні й Закарпатті; морально-психологічні та культурологічні аспекти політичних процесів.

Авторам посібника «Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть» вдалося, на наш погляд, об'єктивно і неупереджено висвітлити цілу низку проблем, які залишаються актуальними і сьогодні: передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи; трансформація системи владних інститутів у регіоні; еволюція партійних та електоральних систем у центральноевропейських країнах; політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн; регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи; місцева демократія; етнополітичні процеси; зовнішньополітичні пріоритети; інтеграція країн регіону до Європейського Союзу. Ґрунтовними є висновки авторського колективу: «Протягом 1998 – 2013 рр. Україна продемонструвала нестабільність у функціонуванні політичних інститутів. У визначений період (15 – 16 років) країна залишається з трансформаційною моделлю політичної системи, не досягнувши суттєвих

успіхів у демократичному розвитку»¹⁷⁹. З таким логічним висновком необхідно погодитись.

Упродовж тривалого часу політологи Ужгородського національного університету досліджують різноманітні проблеми конфліктології і геополітики. Їх перу належить низка навчально-методичних посібників, зокрема: «Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці», «Світовий процес і геополітика», «Західна геополітика в іменах», «Геополітика в іменах», «Геополітика: Україна. Європа. Світ», «Геополітична енциклопедія»¹⁸⁰. Нещодавно багаторічна робота ужгородських науковців вилилася у видання підручника для студентів і аспірантів «Геополітика в постатях і термінах»¹⁸¹. Структурно підручник складається з п'яти окремих частин, які доповнюють одна одну. Перші два теоретичні розділи включають основні поняття, методи і функції геополітики, геополітичні закони і категорії, деякі геополітичні концепції (цивілізаційного підходу до історичного процесу; військово-стратегічні теорії та концепції географічного детермінізму). У третьому розділі аналізуються погляди найвидатніших представників німецької, італійської, англійської, скандинавської, американської, французької, російської та української геополітичної думки. Книгу завершує «Геополітичний словник» та вибрана бібліографія з геополітики (1142 позиції літератури)¹⁸².

Наукова робота

На кафедрі завжди приділялася значна увага покращенню показників наукової роботи, що відображено як в авторських, так і загальних бібліографічних показниках¹⁸³. Упродовж 30-ти років свого існування професорсько-викладацький склад опублікував понад 2500 тисяч наукових праць, серед яких більше 100 монографій. Вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на окремих із них, які, на нашу думку, стали знаковими для кафедри. Доктор політичних наук, професор М. Лендшел є автором фундаментальної монографії «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи», у якій аргументовано проаналізовано локальні політичні

¹⁷⁹ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навчальний посібник / Упорядкування Мирослава Лендшела. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. С. 461.

¹⁸⁰ Вегеш М. М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.; Вегеш М. М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.; Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.; Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.; Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.; Петрінко В. С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник для студентів за напрямком підготовки 6.030104 – Політологія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. 164 с.

¹⁸¹ Вегеш М. М., Палінчак М. М., Петрінко В. С. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.

¹⁸² Там само. С. 727–784.

¹⁸³ Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний показник / Підготували М. М. Вегеш, М. П. Зан. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 168 с.

інститути та процеси в період постсоціалістичних трансформацій¹⁸⁴. У чотирьох розділах монографії розглянуто як власне інституційне середовище функціонування місцевої демократії у країнах Центральної і Східної Європи, так і механізми відтворення місцевих політичних еліт та участь громадян у формуванні місцевої політики. Кропітка робота з численними вітчизняними та зарубіжними джерелами дала підставу М. Лендзел підсумувати, що «процес становлення місцевої демократії у країнах Центрально-Східної Європи поєднував характеристики гомогенності та гетерогенності в національному вимірі, які також були притаманні локальним випадкам у середовищі одного й того самого суспільства... Маємо підстави стверджувати, що феномен місцевої демократії не можна оцінювати за допомогою критерію консолідації, оскільки стан цього режиму, окрім загальнонаціональних факторів, залежить від конкретної конфігурації структурних елементів, що склалися в межах муніципалітету. Водночас характер політичного процесу, який складається в територіальних громадах, впливає на консолідацію демократії в межах усього суспільства»¹⁸⁵. Сферу наукових інтересів М. Лендзел складає проблематика локальної демократії та регіоналізму в Країнах Центральної та Східної Європи, європеїзації політичного процесу в постсоціалістичних країнах. Ця проблематика знайшла своє відображення і в низці навчальних посібників дослідниці¹⁸⁶. Добре орієнтуватися в проблематиці сучасної європейської та світової політики М. Лендзел дозволяє набутий практичний досвід під час стажувань в університетах та науково-дослідних установах США, Угорщини, Франції, Швеції, Чеської Республіки. Вільне володіння англійською мовою знайшло свій відбиток на сторінках англійських монографій і статей М. Лендзел¹⁸⁷.

Сферою наукових інтересів Н. В. Марадик є проблеми транзитології, зокрема перехід до демократії в країнах Центрально-Східної Європи, а також питання еволюції та формування партійних систем вищезазначеного регіону¹⁸⁸. Її перу належить ґрунтовне монографічне дослідження «Перехід до демократії в Чеській Республіці»¹⁸⁹. Дослідниця вперше в українській політичній науці комплексно висвітлила непростий процес переходу до демократії в сусідній з Україною державі, з'ясувавши ряд моментів, на що її попередники не звертали

¹⁸⁴ Лендзел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.

¹⁸⁵ Там само. С. 538.

¹⁸⁶ Лендзел М. О. Розширення та політика сусідства Європейського Союзу: навчально-методичний посібник та матеріали до курсу. Ужгород: Мистецька лінія, 2008. 283 с.

Лендзел М. О., Керецман В. Ю. Регіональна політика та управління у країнах Європи: матеріали до навчального курсу. Навчально-методичні матеріали для студентів вищих навчальних закладів та державних службовців. Ужгород, 2001. 248 с.

¹⁸⁷ Lendel M. International Standards of Citizens Assessment of Public Administration and Local Government Reform in Ukraine After 2014 *Public Policy and Administration*. 2019. Vol. 18, No 2, P. 314-326.

Lendel M. Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaidan internal and international crisis. *Public Policy and Administration*. 2016. Vol. 15, No 4. P. 549-563.

¹⁸⁸ Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапеч, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. С. 62.

¹⁸⁹ Марадик Н. В. Перехід до демократії в Чеській Республіці. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІПО, 2012. 174 с.

належної уваги. Н. Марадик аргументовано довела, що перехід від посттоталітарного до демократичного режиму в Чеській Республіці відбувся згідно з класичною схемою демократичного транзиту, яка передбачає проходження трьох послідовних етапів – лібералізацію політичного режиму, оновлення політико-інституціональної моделі державної влади та закріплення демократичних норм та процедур. Необхідно погодитись із слушним висновком дослідниці, що «становлення зрілого громадянського суспільства є справою не одного року і потребує перевірки часом», адже, «як показує емпіричний досвід, країна, у якій існує життєздатне громадянське суспільство, має реальні шанси і надалі залишатися демократією. Тому Чеська Республіка в цьому аспекті може з оптимізмом дивитися у майбутнє»¹⁹⁰. Цей оптимістичний висновок Н.Марадик щодо майбутнього Чеської Республіки стає реальністю.

Близькою до тематики Н. Марадик є монографія А. Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій»¹⁹¹, яка лягла в основу його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Досліджуючи демократичні трансформації словацької партійної системи, автор виокремив шість основних етапів: 1) 1990 – 1992 роки – початкова багатопартійність; 2) 1992 – 1998 роки – двополярна партійна система з домінуванням РЗДС; 3) 1998 – 2002 роки – двоблокова плюралізована партійна система; 4) 2002 – 2010 роки – стандартизація політичної сцени та формування двоцентрової партійної системи; 5) 2010 – 2016 роки – двоцентрова партійна система з домінуючою партією у лівій частині спектру; 6) 2016 – 2019 роки – плюралізована партійна система з домінуючою партією в лівій частині спектру. А. Ключкович переконливо довів, що на сучасному етапі розвиток партійної системи демонструє низку деструктивних тенденцій (розпад її структурного ядра, плюралізація і нестабільність парламентського представництва, посилення популізму і антисемітської спрямованості, представництво в парламенті партії з відвертими правоекстремістськими ознаками).

У процесі написання монографії автором опрацьовано значний масив іноземної літератури, критично переосмислено підходи словацьких і чеських учених, які утримують першість у дослідженні зазначеної проблематики. Наукова цінність роботи підтверджується низкою раніше опублікованих праць А. Ключковича із цієї проблематики (понад 40 публікацій), апробацією результатів на міжнародних конференціях. Глибокі знання концептуальних підходів, широка емпірична та методологічна база дослідження дали змогу автору зробити достовірні й обґрунтовані висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення.

«На наше переконання, – відзначав рецензент, – монографія Анатолія Ключковича є помітним внеском у розвиток вітчизняної політичної науки та розширює концептуальні й емпіричні межі наукових досліджень

¹⁹⁰ Там само. С. 133.

¹⁹¹ Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2019. 414 с.

трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах. Монографію написано чітким науковим стилем, при цьому автор доступною мовою викладає складні проблеми, фахові поняття та концептуальні підходи. Видання розраховане на фахівців, які досліджують проблеми транзитології, політичної історії Словаччини, а також може бути цікавим і корисним для широкого кола читачів. Як і під час дослідження будь-якої складної наукової проблеми, монографія містить деякі дискусійні та побіжно висвітлені положення, які потребують додаткової конкретизації й аргументації, що є стимулом для подальшого дослідження цієї проблематики. Усе вищезазначене дає нам підстави констатувати, що монографія А. Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій» – самостійне й завершене дослідження, основні положення якого є логічно обґрунтованими та характеризуються науковою новизною»¹⁹².

М. Токар, Ю. Остапець, М. Зан та ряд інших науковців взяли участь у написанні ґрунтовної колективної монографії українських та угорських вчених «Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура». Їхня монографія – спільний проект науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету та Інституту етнологічних досліджень Угорської академії наук. У цій праці панорамного характеру яскраво простежується унікальність краю через призму світової історії. П'ять фундаментальних розділів цієї монографії, виданої українською та угорською мовами, простежують історію Закарпаття від закінчення Першої світової війни до наших днів (Закарпаття у складі Чехословацької Республіки. 1919 – 1939; Закарпаття у складі Угорщини. 1939 – 1944; Радянське Закарпаття. 1944 – 1991; Закарпаття в роки незалежності України. До 2009 року; Мовна політика на території сучасного Закарпаття з кінця ХІХ – до початку ХХІ століття). Знаковість цієї праці в толерантному підході її авторського колективу до аналізу історичних подій на різних етапах нашої спільної історії. «Потрібно відзначити, – стверджують упорядники, – що уродовж багатовікового співжиття в Закарпатській області представників багатьох національностей між нами не відбувалося яких-небудь великих непорозумінь. Мирне співіснування національних груп може бути прикладом для інших регіонів не тільки України. Така позиція є традиційною для Закарпаття...»¹⁹³. Щоправда, були й трагічні сторінки в історії Закарпаття, коли угорські війська вторглися на терени краю, потопивши в крові незалежну Карпато-Українську державу. Цій події в монографії присвячений окремий параграф «Автономія і незалежність Карпатської України: події 1938 – 1939 років»¹⁹⁴. Автори чітко висловили своє ставлення до угорської окупації краю: «Упродовж 15 – 16 березня 1939 року

¹⁹² Остапець Ю. Рецензія на монографію Анатолія Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій». *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 97.

¹⁹³ Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. С. 18.

¹⁹⁴ Там само. С. 107–125.

велися основні бої між захисниками української державності в Карпатах та її загарбниками»¹⁹⁵.

Більш детально державотворчі процеси в Карпатській Україні знайшли своє відображення в колективній монографії «Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців» (2002) та спільних працях М. Токаря і автора цієї статті¹⁹⁶. Заслугує теплих слів навчальний посібник «Карпатська Україна в контексті українського державотворення», матеріал якого дозволяє в доступній формі ввести тему Карпатської України до навчальних та виховних планів. Автори у семи окремих темах об'єктивно та неупереджено висвітлили цілий спектр актуальних питань українського державотворення в Закарпатті напередодні Другої світової війни (Історико-політичні передумови Карпатської України; Міжнародний фактор і статус Закарпаття; Боротьба за автономію і проголошення незалежності Карпатської України; Організація народної оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України; Культура, освіта і релігія в Карпатській Україні; Короткий життєпис Августина Волошина; Будівничі Карпато-Української держави). На компакт-диску записаний епохальний для історії Закарпаття документальний фільм «Трагедія Карпатської України», який Каленик і Петро Лисюки знімали в 1939 році¹⁹⁷. Спільно з Інститутом історії України НАН України кафедра політології і державного управління провела міжнародну наукову конференцію «Карпатська Україна – незалежна держава», а до 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України і 145-річчя від дня народження Августина Волошина відбувся ще один великий науковий форум – міжнародна конференція «Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність»¹⁹⁸. У цьому ракурсі також необхідно назвати монографічні дослідження І. Стряпка і В. Гирі, які дослідили роль товариства «Просвіта» в громадсько-політичному житті Закарпаття та антиукраїнську діяльність угорської іреденти в міжвоєнному Закарпатті¹⁹⁹. Українську політичну думку

¹⁹⁵ Там само. С. 126.

¹⁹⁶ Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / ред. М. М. Вегеш. Ужгород: Карпати, 2002. 712 с.; Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.; Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.; Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 448 с.; Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.; Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с.

¹⁹⁷ Вегеш М. М., Токар М. М., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник / 2-ге видання. Ужгород: Карпати, 2009. 256 с.; Вегеш М. М., Токар М. Ю., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник. Ужгород: Карпати, 2008. 256 с.

¹⁹⁸ Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород, 2019. 277 с.

¹⁹⁹ Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті) / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

1920 – 1930-х років на Закарпатті висвітлив М. Ю. Токар²⁰⁰. Автор звернув увагу на значний внесок окремих знакових політичних діячів Карпатської України на формування українського державотворення (Еволюція політичних поглядів А. Волошина; Державницька думка братів М. і Ю. Брацайків; Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв; Радикальний націоналізм С. Росохи та І. Рогача)²⁰¹. Належне місце Карпатській Україні як етапу українського державотворення відведено на сторінках «Хроніки Закарпаття»²⁰².

Починаючи з середини 1990-х років в Україні завдяки титанічній роботі архівістів, перш за все Оксани Гайової та Андрія Кравчука, один за одним почали видаватися великі за обсягом і належним чином опрацьовані томи пастирських послань, меморандумів і листів Андрія Шептицького. На сьогодні опубліковані майже всі без винятку пастирські послання, зокрема і спільні, митрополита, що суттєво полегшило роботу дослідників життя і творчої спадщини митрополита. Незважаючи на такий значний прогрес у дослідженні шептицькознавства, ще залишаються належним чином не висвітленими чимало аспектів багатогранної діяльності митрополита Андрія Шептицького. У цьому ракурсі, безперечно, заслуговує на увагу вихід у світ монографії В. Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрія Шептицького»²⁰³. У ній детально проаналізовано 62 документи, які засвідчують чітку громадянсько-патріотичну позицію й, за словами автора, «політичну компетентність» Андрія Шептицького, котрий усе своє життя був розсудливим дипломатом, тверезо оцінював історичні обставини й зовнішню політику держав, що здійснювали вплив на життя української нації. Проаналізовані пастирські послання, листи, меморандуми та інші документи дали змогу вченому простежити еволюцію державотворчих ідей Галицького митрополита, побачити його не тільки як видатного церковного діяча, але й як дипломата, здатного приймати важливі, складні, подекуди компромісні рішення заради блага свого народу²⁰⁴.

Аналізуючи теоретичні моделі державотворення у пастирських посланнях і листах митрополита, В. Басараб стверджує, що національним ідеалом для А. Шептицького завжди була держава, котрою керують мудрі політики, здатні на самозречення, принесення власних амбіцій у жертву розквіту держави, де

Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. 200 с.; Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920-1939) / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 328 с.

²⁰⁰ Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. С. 342–382.

²⁰¹ Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. С. 355–382.

²⁰² Хроніка Закарпаття. 1867-2010. Karpatlaja Evszamokban. 1867-2010 / українсько-угорське двомовне видання; ukran-magyar ketnyelvu kiadvany / Автори-упорядники: Вегеш М., Молнар Д. Стефан, Молнар Й., Остапеч Ю., Офіцинський Р., Токар М., Фединець Ч., Черничко С. Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 312 с.

²⁰³ Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрія Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.

²⁰⁴ Там само. С. 169.

панує християнський патріотизм та єдність. Але такою свідомою може бути влада тільки в тій країні, де більшість населення живе за євангельськими законами, має добру освіту й чітку громадянську позицію. Коли зміниться свідомість більшості громадян, іншою стане влада й рівень життя в державі²⁰⁵. Коли читаєш Шептицького, здається, що йдеться про сучасну Україну. Такі паралелі В. І. Басараб проводить неодноразово. Екуменічну діяльність А. Шептицького дослідник розглянув через призму фактору національно-духовного відродження України.

Вихід у світ монографії В. Басараба треба розцінювати як нове слово в сучасній українській історіографії. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю осмислення державотворчих, суспільно-громадських та ідеологічних міркувань А. Шептицького. Багато роздумів Галицького митрополита перегукуються з реаліями сучасної України, торкаються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному, політичному. Перу В. Басараба належить ціла низка ґрунтовних статей, присвячених різносторонній діяльності Галицького митрополита²⁰⁶.

Логічним завершенням кафедрального циклу робіт про державотворчі процеси в Україні став вихід у світ колективної монографії під загальною

²⁰⁵ Там само. С. 58–59.

²⁰⁶ Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А. Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91–97; Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930-1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285–295; Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10–16; Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145–157; Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–20; Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1 (38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–18; Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16–27; Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання єспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGINSS 2016)*, 28-29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНЛУ, 2016. С. 22–24; Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А. Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355–359; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А. Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27–34; Басараб В. Революційні процеси 1917-1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130–140; Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129–140.

редакцією М. Ю. Токаря «Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016)»²⁰⁷. «Історія Закарпаття ХХ століття, – слушно стверджує головний редактор, – є своєрідною і певною мірою символічною для регіонального розвитку краю. Це полягає в тому, що ефективний політичний розвиток регіону, коли в цьому процесі почали брати безпосередню участь місцеві жителі, розпочався практично більш ніж сто років тому. Логічність розуміння сказаного слід шукати в можливостях та перспективах громадян впливати на перебіг політичних подій та вирішувати важливі політичні завдання на власний розсуд і власними силами»²⁰⁸. Захоплює розмаїтість охопленої авторами монографії проблематики (Громадсько-політичне життя; Демографічні та етнічні процеси; Соціальний захист; Розвиток освіти; Туристична галузь; Релігійні організації; Розвиток спорту). Маємо всі підстави стверджувати, що авторському колективу вдалося «відобразити насамперед суспільний портрет регіону й привернути увагу до його історії та сьогодення, вказати на важливі факти в його регіональній біографії...»²⁰⁹.

Не хотілося б обминути увагою ще одну, на наше переконання, ґрунтовну монографію ужгородських політологів. Маємо на увазі книгу М. Басараба і М. Токаря «Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України»²¹⁰. Ця монографія була першою друкованою працею, яка започаткувала видавничу серію «Studia Regionalistica» НДІ політичної регіоналістики, про що вже йшлося вище. Автори підготували оригінальну книжку, яка присвячена складним і суперечливим подіям в історії Закарпаття – участі громадян у процесі боротьби за незалежність України та подальшому державотворенні через призму діяльності регіональних громадських організацій наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Слід відзначити, що цей результат авторами досягнуто завдяки багаторічній копіткій праці в державних архівах, фондах громадських організацій, особистих архівах учасників тогочасних подій. Дослідники опрацювали значний пласт джерельних приписів, допоміжної літератури, періодики. Учені доводять, що громадсько-патріотична і культурно-просвітня спрямованість громадських організацій сприяла масовому залученню громадян до вирішення різних актуальних питань суспільної дійсності. Цілком логічно акцентується увага на тому, що роль громадських організацій була визначальною в становленні незалежної України, особливо на регіональному рівні. На зламі 80 – 90-х років ХХ ст. представники інтелігенції, студентство, інші верстви населення стали учасниками важливих трансформаційних процесів. Це наукове дослідження є актуальним, оскільки воно виходить із змісту діяльності громадських

²⁰⁷ Закарпаття в незалежній Україні (1991-2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис / Під загальною редакцією Маріана Токаря; Авторський колектив: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.

²⁰⁸ Там само. С. 7.

²⁰⁹ Там само. С. 5.

²¹⁰ Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття) / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.

організацій у часи боротьби національно свідомих представників суспільства за Українську державність. Актуальність дослідження є очевидною і з огляду на відсутність комплексного вивчення діяльності громадських організацій Закарпатської області на зламі історичних епох. Важливо підкреслити, що дослідники звертають увагу як на позитивні, так і на негативні фактори становлення й розвитку перших громадських організацій і об'єднань у Закарпатській області та їх вплив на процеси державотворення. При цьому, автори не ідеалізують діяльність громадських організацій краю, а неупереджено її осмислюють ²¹¹. Монографія М. Басараба і М. Токаря – своєрідний літопис новітньої історії Народного Руху України, Української Гельсінської Спілки, Товариства української мови імені Т. Шевченка, крайової «Просвіти».

До брендів монографій кафедри політології і державного управління слід також зарахувати працю, виконану на основі роботи над докторською дисертацією з державного управління. Маємо на увазі авторську монографію М. Токаря «Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин» ²¹². На сьогодні монографія М. Токаря – найбільш масштабне дослідження громадських організацій на загальноукраїнському рівні. Автор розглянув громадські організації як суб'єкти публічно-управлінських відносин, зосередивши увагу на динаміці їх розвитку, різновидах та особливостях. Цікаві думки висловлює вчений в окремих підрозділах монографії: актуальність механізмів інституціональної єдності громадських організацій та публічної влади; застосування механізму інституційного ребрендингу громадських організацій в умовах децентралізації влади; діджиталізація публічних послуг як інструмент оптимізації діяльності громадських організацій; синергетичний ефект публічного взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій у регіонах із вразливою соціальною інфраструктурою тощо. М. Токар запропонував авторську періодизацію розвитку громадських організацій в Україні за роки її незалежності: 1) 1987 – 1990 роки: стихійно організаційний етап; 2) 1990 – 1998 роки: базово-нормотворчий; 3) 1999 – 2005 роки: масово-мобілізаційний; 4) 2006 – 2012 роки: частково-інституційний; 5) 2013 – 2015 роки: активістсько-волонтерський; 6) 2016 рік – по теперішній час: суспільно-інституційний ²¹³. «На нашу думку, – стверджує автор, – головним лейтмотивом цієї праці, яка не претендує на вичерпність і буде продовжена, є розуміння того, що суб'єктність громадських організацій стимулює інституції громадянського суспільства до тісної співпраці з суб'єктами суспільно-державної взаємодії для синергетичного ефекту, що спрямований на забезпечення інтересів усіх громадян. Відтак це визначальним чином впливає на демократичність держави, ініціює кардинальні

²¹¹ Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. С. 4.

²¹² Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин. Львів: Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України, 2020. 412 с.

²¹³ Там само. С. 364.

зміни в ставленні до перспектив розвитку громадянського суспільства й, зокрема, громадських організацій, схиляє державу до глибшої децентралізації системи публічного управління»²¹⁴. Доповненням до ідей, висловлених на сторінках цієї унікальної праці, є колективна монографія за загальною редакцією М. Токаря і П. Петровського «Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства»²¹⁵. Заслуговує на увагу й англomовний варіант статті М. Ю. Токаря про ребрендинг громадських організацій²¹⁶.

С. Асланов – один із провідних закарпатських політологів, який упродовж тривалого часу ґрунтовно досліджує актуальні політологічні проблеми. Завдяки численним науковим публікаціям він стрімко увійшов до плеяди найкращих вітчизняних дослідників. Після успішного завершення навчання в аспірантурі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України С. Асланов у червні 2010 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні». Однак хотілося б більш детально зупинитися на монографії вченого «Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз», у якій С. Асланов проаналізував особливості забезпечення етнополітичної стабільності в національній безпеці, етнонаціональній політиці пострадянських держав, а також причини, фактори, механізми протидії етнополітичній нестабільності в Україні, зокрема на прикладі гібридної війни. Ця монографія найбільш повно відображає зміст та основні положення його докторської дисертації²¹⁷. Структуровано монографія складається з п'яти розділів: теоретико-методологічні засади дослідження етнополітичної стабільності; типологія етнополітичної стабільності; етнополітична стабільність і національна безпека; етнополітична стабільність пострадянських держав: у пошуках адекватної викликам моделі (С. Асланов детально аналізує ситуацію в Молдові, Грузії, Україні та Російській Федерації); етнополітична нестабільність в Україні: причини, фактори, механізми протидії. Дослідник уперше у вітчизняній історіографії узагальнює праці попередників про особливості гібридної війни в Україні, причому робить це через призму етнічного конфлікту. Автор розглядає події 2014 – 2018 років не як громадянську війну, а віроломне вторгнення російських військ на територію незалежної України. «В Україні, – констатує С. Асланов, – жорстке змагання вилилося в широкомасштабні військові дії між українськими збройними силами, що намагалися звільнити тимчасово окуповані території та незаконними терористичними формуваннями й російськими військовими, що вторглися на територію України без оголошення війни. Етнополітична

²¹⁴ Там само. С. 374.

²¹⁵ Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія / за заг. ред. д. держ. упр., доц. Маріана Токаря і д. держ. упр., проф. Петра Петровського; ЛРІДУ НАДУ; НДІ політичної регіоналістики УжНУ. Львів, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. 374 с.

²¹⁶ Tokar M. Rebranding Non-Governmental Organizations of national minorities in democratic countries: A vision of Ukrainian researchers. *Agathos. An International Review of the Humanities and Social Science*. Volume 11, Issue 2/2020. pp. 297–306.

²¹⁷ Асланов С. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. С. 203.

дестабілізація в регіоні досягла безпрецедентного рівня, що вказує на деструктивну природу етнополітичного конфлікту, який отримав назву гібридної війни, для етнополітичної стабільності України зокрема і усього регіону в цілому»²¹⁸. До наслідків етнополітичної нестабільності вчений справедливо відніс анексію Автономної Республіки Крим. Необхідно погодитись із висновком автора, що «кримське питання на даний момент залишається серйозним етнополітичним викликом Україні. Анексія півострова стала прикладом того як етнополітична нестабільність у регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становила більшість, стала приводом для етнополітичної дезінтеграції України: порушення суверенітету, введення військ, анексії півострова»²¹⁹. Монографія завершується трьома підрозділами, які суттєво пояснюють й підсилюють попередній матеріал: «Етнополітична дезінтеграція та формування квазідержавних утворень як технології етнополітичної нестабільності в Україні»; «Ендогенні та екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в Україні: міжнародно-правові санкції»; «Етнополітичний конфлікт в Україні як індикатор неефективності міжнародної системи гарантування миру, безпеки та стабільності у світі»²²⁰. Окремі аспекти досліджуваної проблеми С. Асланов порушив на сторінках журналів, які індексуються Web of Science²²¹.

На кафедрі політології і державного управління розпочався і триває процес формування окремих політологічних шкіл, які цілком справедливо пов'язуються з іменами тих чи інших вчених. Можемо впевнено стверджувати про формування таких шкіл із проблематики дослідження державотворчих процесів в Україні та на Закарпатті, вивчення історико-політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. Формується також політологічна школа дослідників електоральних процесів на Закарпатті, яку справедливо поєднують з іменем найавторитетнішого вченого в цьому ракурсі доктора політичних наук, професора Ю. Остапця. Коло його інтересів – електоральні процеси в Україні та інших країнах світу, проблеми партійного будівництва в Україні, особливості трансформаційних процесів у країнах Центрально-Східної Європи²²². Під керівництвом відомого вченого захищено 11 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Серед його вихованців чимало випускників спеціальності «Політологія», які вже давно стали колегами на кафедрі політології і державного управління.

Свого часу великий резонанс викликала як серед експертів, так і пересічних громадян, монографія Ю. Остапця і М. Токаря «Закарпаття через

²¹⁸ Там само. С. 313–314.

²¹⁹ Там само. С. 340.

²²⁰ Там само. С. 340–343.

²²¹ Асланов С. Коалиционная политика как фактор ослабления посреднической функции политических партий (на примере Германии). *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология.* 2018. № 44. С. 199-204; Асланов С. Миграционная политика Италии как индикатор нерешенности миграционного вопроса в ЕС. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология.* 2020. № 56. С.235-242.

²²² Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапеч, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. С. 66.

призму політичних виборів». Авторів не слід вважати новачками у царині партійних та електоральних досліджень. Вони вперше підійшли комплексно до вивчення різноманітних аспектів участі громадян Закарпаття у виборчих процесах. У монографії йдеться і про партійне структурування напередодні та під час виборчих (переважно парламентських) перегонів, і про позиції представників регіональної політичної еліти, різнопланові агітаційні, пропагандистські акції суб'єктів виборчих процесів, блокування й протистояння партійних осередків і блоків, аналітичні зрізи та експертні оцінки дослідників і багато іншого. Найбільшою заслугою авторів монографії є все ж той факт, що вони аналізують виборчі процеси в Закарпатті на фоні різних історичних епох, починаючи з ХХ століття і до сьогодні. Адже саме Закарпаття з усіх інших сучасних регіонів України має найбільшу історичну традицію електоральної участі. У 20 – 30-х роках минулого століття місцеві жителі вперше залучилися до будівництва демократичної політичної системи у складі Чехословацької Республіки, тим самим взявши безпосередню участь у формуванні багатопартійної системи та пропорційної виборчої практики. Цей досвід, безперечно, сприяв становленню політичної свідомості та політичної культури закарпатців, дав можливість реалізувати себе в процесі політичного елітотворення²²³.

У співавторстві з Н. Шестак і відомою словацькою дослідницею І. Дудінською Ю. Остапець видав одну з перших в українській історіографії монографію про еволюцію партійної системи в Україні в умовах трансформації політичних систем. У передмові до книги автори визнавали, що «становлення партійних систем представляє собою складний процес... Вивчення досвіду становлення партійних систем у державах, де політична демократія щойно формується, є необхідним для теоретичного осмислення загальних закономірностей і соціально-культурних особливостей еволюції партійних систем. Осмислення такого досвіду необхідно і в аспекті вивчення особливостей функціонування вітчизняної партійної системи»²²⁴. Автори монографії глибоко проаналізували як зарубіжний досвід вивчення еволюції політичних партій у перехідних суспільствах, так і основні досягнення сучасної вітчизняної науки. Важливим у всіх відношеннях був розділ про теоретико-методологічні засади дослідження проблеми, де науковці запропонували власний варіант періодизації української партійної системи. На той час із запропонованими етапами погодилася переважна більшість фахівців: 1) починаючи з середини 1980-х років до кінця 1991 року; 2) з кінця 1991 року до кінця 2004 року; 3) з кінця 2004 року до сьогодні. Власну періодизацію дослідники мотивували наступним чином: «Перш за все, ми враховуємо комплекс чинників, які впливають на партогенез: нормативно-правова основа,

²²³ Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. С. 3.

²²⁴ Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІПО, 2016. 252 с.

електоральна формула, форма правління, соціально-політичні розмежування, особливості трансформації українського соціуму тощо. У той же час слід зазначити, що вплив різних чинників на різних часових проміжках еволюції партійної системи є різним»²²⁵.

Монографію «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» у видавничій серії «Studia Regionalistica» Ю. Остапець написав у співавторстві з Є. Гайданкою, А. Ключковичем і Н. Марадик. Ще й по сьогодні ця праця залишається єдиною роботою, у якій комплексно висвітлено трансформацію системи владних інститутів у Чеській Республіці, Словацькій Республіці, Республіці Польща та Угорщині. Це ж стосується й аналізу партійних систем вищеназваних країн. Для українського читача важливими є думки авторського колективу про відмінності партійної системи України від аналогічних у країнах Вишеградської четвірки. Щодо відповіді на це питання, автори слушно відзначили: «Важливе значення для трансформації партійної системи мав і характер демократичного транзиту в цілому, в країнах Вишеградської четвірки, і в Україні він був принципово різним. Українська трансформація відрізнялась бінарним характером, а саме соціально-політичні та економічні перетворення необхідно було здійснювати паралельно з національно-політичними – розбудовою національної суверенної держави... Головні завдання партій відтак у країнах Вишеградської групи і в Україні були різними»²²⁶. Цікавими є порівняння Помаранчевої революції 2004 року та революції Гідності 2013 – 2014 рр. у ракурсі досліджуваної проблематики. Доводиться погодитися з твердженням авторів, що в Україні «практично кожні наступні парламентські вибори відбувалися за різними виборчими системами. Постійна зміна виборчих формул негативним чином відображалася на структуруванні партійного простору в Україні»²²⁷. На відміну від України країни Вишеградської четвірки вирізняються стабільністю. Науковці запропонували запровадити відкриті регіональні списки з преференціями, запровадити систему прямого державного фінансування та обмежити приватні дотації на утримання політичних партій, посилити контроль за використанням партіями коштів.

Свого часу монографію Ю. Остапця «Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів» автор цієї статті назвав «своєрідною енциклопедією про електоральні процеси в Україні та Закарпатті»²²⁸. Ця праця – результат багаторічної кропіткої дослідної роботи над головною тематикою

²²⁵ Там само. С. 72.

²²⁶ Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

²²⁷ Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. С. 198.

²²⁸ Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендзел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К. Т. Червенияк]. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 198–203.

свого науково життя. Лише перелік назв розділів монографії переконує в такому твердженні: методологія вивчення виборчого процесу та поведінки виборців: дослідницькі напрями та методи аналізу; Закарпаття електоральне (охоплено значний проміжок часу з 1991 до 2015 рр.); електоральні процеси в Україні і на Закарпатті; регіональні особливості парламентських та місцевих виборів 2002 року в Закарпатській області; організація та проведення виборів Президента України у 2004 році на Закарпатті; парламентські та місцеві вибори 2006 року в Закарпатській області; електоральний цикл 2010 – 2012 років в Україні: загальнонаціональний та регіональний вимір; суспільно-політичний розвиток України у контексті електорального циклу 2014 – 2015 років. Не зупиняючись детально на характеристиці вищеназваних розділів, звернемо увагу тільки на деякі аспекти, що пов'язані з епохальними подіями в житті українського народу. Здавалося б, що українського читача вже важко здивувати новою статтею чи навіть монографією про події 2004 року. Проте сила монографії Ю. Остапця полягає в тому, що він уперше в українській історіографії ґрунтовно дослідив організацію та проведення виборів Президента України на Закарпатті. Публікації, які мали місце до нього, носили спорадичний і переважно публіцистичний характер. На глибоке переконання автора, результати виборів 2004 року, що доведено Верховним Судом України, були сфальсифіковані на користь В. Януковича. Такого розмаху фальсифікації, такого відвертого ігнорування думки народу незалежна Україна ще не знала. Наслідки такої фальсифікації не заставили себе довго чекати, оскільки все вилилось в акції громадянської непокори, названі «Помаранчевою революцією»²²⁹. Можна погодитись із твердженням Ю. Остапця, що «проведення «третього туру» стало скоріше несподіванкою, ніж закономірністю. Перемога В. Ющенко насправді лише продемонструвала неоднорідність і поляризованість українського суспільства, відсутність консенсусу в питаннях подальшого економічного, політичного та геополітичного розвитку України. Одним із найголовніших результатів перемоги Помаранчевої революції стала зміна правлячих еліт. Це саме те, чого бракувало і Україні, і Закарпаттю для їх розвитку протягом останніх років. До позитивних наслідків Помаранчевої революції можна зарахувати усвідомлення громадою краю спроможності впливати на владні структури»²³⁰. Справедливість цих слів підтвердила Революція Гідності 2014 року, яка «змела» режим В. Януковича і змусила вітчизняну політичну верхівку визначитися з більш чіткою зовнішньополітичною орієнтацією.

У монографії «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України», написаної Ю. Остапцем у співавторстві з Р. Манайло-Приходько, проаналізовано особливості регіонального структурування партійної системи України та сформульовано методологічний інструментарій для вивчення регіонального розвитку і функціонування партійної системи України. Автори запропонували власну конфігурацію партійної структури на

²²⁹ Остапцев Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. С. 198.

²³⁰ Там само.

регіональному рівні: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії; 2) загальнонаціональні непарламентські партії; 3) регіональні партії; 4) субрегіональні партії. Дослідники простежили регіональний вимір партійної системи України у межах загальнонаціональних виборчих циклів 1990 – 2019 років. Монографію суттєво посилили додатки (результати голосування за політичні партії і виборчі блоки на парламентських виборах 1998 року, 2002 року; переможці парламентських виборів у регіонах України 1998 – 2014 років; регіональна організаційна структура політичних партій – учасниць парламентських виборів 1998 і 2002 років; емпіричний вимір функціонування партійної системи України за результатами парламентських виборів 1998 року тощо)²³¹.

У монографії «Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту», написаній у співавторстві з М. Палінчаком і М. Лешаничем, Ю. Остапець розробив індекс інституціалізації політичних партій, і на його основі розрахував рівень інституціалізації українських політичних партій. Ученими запропоновано періодизацію процесу правової інституціалізації українських політичних партій. На основі аналізу процесу інституціалізації партійної системи України упродовж 1991 – 2019 років встановлено головні чинники, які його обумовлювали на різних етапах розвитку. Справедливо зауважуючи, що процес правової інституціалізації політичних партій розпочався в Україні після скасування шостої статті Конституції СРСР про провідну роль КПРС, Ю. Остапець виокремив наступні етапи правової інституціалізації політичних партій в Україні: перший етап: 1991 – 1996 роки (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); другий етап: 1996 – 2001/2002 роки (квітень 2001 р. прийняття закону «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 року відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); третій етап: 2002 – 2014/2015 роки (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а в 2015 році приймається закон про державне фінансування партій); четвертий етап: починаючи з 2015 року²³² Необхідно також погодитися з висновком авторів монографії, що «нові політичні партії, які досягли успіхів на парламентських виборах 2019 року, були утворені напередодні шляхом ребрендингу (ПП «Слуга народу», ПП «Голос»), або розколу відомих партійних структур (ПП «Опозиційна платформа – За життя»), а відтак не мали розгалуженої організаційної структури в регіонах. «Мережева» інституціалізація таких партій – це також показник низького рівня інституціалізації партійної системи»²³³.

Ю. Остапець, М. Зан, А. Ключкович, М. Колодій і М. Токар спричинилися до видання колективної монографії «Електоральні процеси

²³¹ Манайло-Приходько Р. Ю., Остапець Ю. О. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. 388 с.

²³² Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М. Особливості процесу інституціалізації політичних партій в умовах демократичного транзиту. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. С. 204.

²³³ Там само. С. 208.

України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття»²³⁴. У передмові до книги упорядники наступним чином мотивували необхідність написання такого роду праці: «Автори, що зробили свій творчий внесок до тексту монографії, намагались охопити основні складові виборчих процесів у двох своєрідних регіонах України, які попри свою виразну унікальність, мають й чимало рис подібності. Вони належать до прикордонних областей, з багатими традиціями поліетнічності та поліконфесійності, і водночас, із тривалим досвідом перебування у складі різних державно-політичних утворень. Історичні соціальні та культурні фактори значною мірою визначають специфіку перебігу виборчих процесів у цих областях, впливають на поведінку політичних акторів та інших суб'єктів виборчих процесів у них»²³⁵. Ю. Остапець опублікував низку статей у виданнях, які індексуються Web of Science та Scopus²³⁶, а також взяв участь у написанні колективної англійської монографії²³⁷. Аналогічні публікації є в доробку Є. Гайданки²³⁸, М. Зана²³⁹, І. Вегеша і М. Палінчака²⁴⁰, Н. Кічери²⁴¹.

Заслугує на увагу тісна співпраця між кафедрою політології і державного управління та ГО «Асоціація випускників політологів і міжнародників УжНУ» (серед керівників – кандидат політичних наук О. Шафраньош та аспірант О. Бертолон), наслідками якої були п'ять

²³⁴ Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття / Під редакцією А. Круглашова і М. Токаря; Редакційна колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

²³⁵ Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття / Під редакцією А. Круглашова і М. Токаря; Редакційна колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 10.

²³⁶ Остапець Ю., Ключкович А. Особенности партийной системы Словакии в контексте парламентских электоральных циклов 2016–2020 гг. *Международная экономика и международные отношения*. 2021. Т. 65. № 3. С. 81–90.

Остапець Ю., Остапець И. Изменение акторной структуры и конфигурации партийной системы Украины по итогам президентских и парламентских выборов 2019 года. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2019. № 52. С. 193–205.

²³⁷ The level of efficiency and the need for the influence of social sciences on the development of modern civilization: collective monograph / K. S. Brenzovych, Yu. O. Ostapets, M. M. Palinchak, M. I. Tsalan, etc. Lviv-Torun: Liha-Pres, 2020. 100p.

²³⁸ Гайданка Е. Либерализация государственного режима в условиях кризиса социализма: словацкий контекст (середина 1980-х – 1992 гг.). *Научный диалог*. 2020, № 8, С. 367–382.

Гайданка Е. Общественное и политическое пространство децентрализованных процессов в Трнавском крае Словакии. *Вестник Томского государственного университета*, 2019, № 44, С. 101–109.

Гайданка Е. Фрагментация политико-партийного пространства на региональном уровне: контекст местных выборов в Чешской Республике. *Вестник Томского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Политология*. 2018, № 45, С. 184–193.

Гайданка Е. Электоральные разграничения и фрагментация регионов Словакии (кейс парламентских выборов 1990–2020 гг.). *Регионоведение*. 2021. Т. 29. № 2. С. 230–249.

²³⁹ Zan M., Hvozdyak O. Ethno-cultural renaissance and public representation of German national minority in Transcarpathian Region after 1989. *Skhidnoevropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2019, 13, 168–178. doi: 10.24919/2519-058x.13.188687.

²⁴⁰ Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, M. M. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 220 p. Church, spirituality, nation: the Ukrainian Greek-Catholic Church in the social life of Ukraine: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, M. M. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 224 p.

²⁴¹ Кічера Н.М. Білатеральна міждержавна співпраця з питань меншин в етнополітиці Словацької Республіки. *Русин*. Том 59. 2020. С. 197-214. DOI: 10.17223/18572685/59/11.

міжнародних та всеукраїнських конференцій і публікації матеріалів (Науково-практична конференція «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (Ужгород, 3 травня 2018 року); Всеукраїнська науково-практична конференція «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів» (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина) (м. Ужгород, 19 березня 2019 року); II Міжнародна наукова конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року); V науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року); Україна в системі європейської і політичної інтеграції. Міжнародна науково-практична конференція (м. Ужгород, 27–28 квітня 2020 року), VI міжнародна науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» (м. Ужгород, 24 вересня 2021 року).

Наукова діяльність ГО «Асоціація випускників політологів і міжнародників УжНУ» – яскравий приклад участі молодих науковців-політологів у неформальній освіті²⁴². Молоді науковці активно залучаються до видання вже згаданого нами наукового збірника «Актуальні проблеми політичної науки».

Міжнародні зв'язки

Кафедра політології і державного управління завжди брала активну участь у різноманітних міжнародних наукових проектах. Уже упродовж 20 років

²⁴² Європа і політика. Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. 160 с.; Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород, 2019. 277 с.; Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. 264 с.; Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. V Науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 320 с.; Україна та Центральна Європа. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2019. 261 с.

тривають тісні наукові контакти провідних ужгородських політологів з Повітовим Історичним музеєм м. Сату Марє в Румунії. Хоча ініціаторами цього українсько-румунського наукового співробітництва стали історики й археологи Ужгородського університету в далекому 1995 році, проте політологи брали активну участь у всіх без винятку міжнародних наукових конференціях «Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність». Тодішній ректор університету професор В. Ю. Сливка був переконаний, що перша наукова конференція «збагатить досвід транскордонної та регіональної співпраці вчених наших країн»²⁴³. Додамо, що науковий престиж першої наукової конференції суттєво посилила велика група вчених Інституту історії України НАН України, яка помістила на сторінках наукового збірника унікальні матеріали, що стосувалися історії українсько-румунських відносин в різні епохи. З того часу вийшло десять наукових збірників під аналогічною конференції назвою. Свої наукові розвідки з різноманітних проблем політичної історії та політології опублікували Ю. Остапець, І. Вегеш, М. Колодій, М. Зан, В. Петрінко, М. Токар та багато інших²⁴⁴. Під час цих наукових конференцій вдалося налагодити дружні стосунки з престижними науковими центрами Румунії – Бухарестським, Сучавським, Клузьким та Західним університетами цієї країни.

Знаковою подією в житті кафедри стала участь у межах проекту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», здійсненого у співпраці з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Керівником проекту став визначний німецький учений професор Маркус Фогт. Ініціаторами з української сторони виступили І. М. Вегеш і М. М. Колодій. У межах проекту були проведені дві наукові конференції, у яких взяли участь М. Фогт, А. Кюпперс, І. Вегеш, М. Лепський, Л. Шафарс, Ю. Остапець, В. Буркало, М. Колодій, М. Зан та інші. На конференціях акцентувалося на важливості проведення таких наукових форумів. Враховуючи запит українського суспільства на широкомасштабну інтеграцію до системи цінностей та норм західного типу, ідея толерантності постає обов'язковим об'єктом аналізу у вітчизняному науковому дискурсі. У зв'язку з великою кількістю її складових,

²⁴³ *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity.* Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [М. М. Вегеш – рецензент і член ред. кол.]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. С. 17.

²⁴⁴ *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present* [М. М. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean; Cluj Napoca: Editura Ecju Transilvan, 2016. 487 с.; *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity.* Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. *Tasnad*, 26-28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [М. М. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. 454 с.; *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity.* Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [М. М. Вегеш – рецензент і член ред. кол.]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. 590 с.; *Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність* / Редактори: Віорел Чубота, Тоадер Нікоара, Микола Вегеш, Люба Горват. Editura Presa Universitara Clujana – Editura Muzeului Satmarean, 2007. 344 с.

толерантність може розглядатися в різноманітних аспектах: політична толерантність, релігійна, міжнаціональна, педагогічна і т. д. Це обумовлює необхідність застосування комплексного міждисциплінарного підходу до її вивчення. Однак найголовнішими для України в контексті толерантності є осмислення викликів війни. Для мирних суспільств утвердження принципів толерантності створює міцну запоруку для миру. Але в суспільствах, що перебувають в ситуації війни, важко говорити про утвердження принципів толерантності, про створення простору толерантності. Тут скоріше, навпаки, спочатку встановлюється мир, а потім утверджуються принципи толерантності. Це не означає, що в сучасному українському суспільстві (яке перебуває в стані війни) зараз не потрібен (чи неможливий) дискурс толерантності. Якраз навпаки, платформа толерантності повинна вибудовуватися постійно і поступово – на рівні освіти та виховання, на рівні щоденних практик суспільної взаємодії, на рівні самопізнання через сприйняття іншого. Хоча б для того, щоб не додавати нових конфліктів та непорозумінь до тих, які вже є, не множити їх. Ось такою була атмосфера українсько-німецької наукової конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України»²⁴⁵.

Провідні вчені кафедри беруть активну участь у різноманітних одноосібних та колективних наукових проектах. Ю. Остапець є координатором міжнародних грантових проектів від Ужгородського національного університету: СВС 01014 – «Обмін ноу-хау з євроінтеграції та досвідом транскордонної співпраці між Норвегією, Росією та Україною» та СВС 01018 – «Обмін ноу-хау для покращення керування кордонів Шенгенської зони між Словаччиною / Україною і Норвегією / Росією» Участь у Національній стипендіальній програмі Словацької Республіки (2015–2017 рр.). Двічі брав участь у Національній стипендіальній програмі Словацької Республіки – SAIA: 1.11.2017 – 31.01.2018; 1.10.2018 – 31.01.2019 рр. Відомого вченого неодноразово запрошували виступити опонентом під час захисту дисертацій у Братиславському університеті. Проректор з науково-педагогічної роботи Ужгородського національного університету професор М. Лендзел, яка відповідає за міжнародну співпрацю вишу, теж активна в різноманітних наукових проектах – Проект СВС 01014 «Sharing European integration know-how and СВС experience between Slovakia, Norway and Russia with Ukraine» (2015 – 2017); проект СВС01018 «Sharing know-how for better management of the Schengen border between Slovakia/Ukraine and Norway/Russia» (2015 – 2017); індивідуальний проект Вишеградського фонду «Міграція українців у Словацьку Республіку після Майдану», Університет Кирила та Мефодія, Трнава, Словацька Республіка (2018 – 2019); проект «Інновації у сфері інтернаціоналізації, міждисциплінарних досліджень та вищої освіти», Університет Павла Йозефа Шафарика, Кошице, Словацька Республіка (2019);

²⁴⁵ Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Упорядники: І. М. Вегеш, М. М. Колодій; Відповідальний за випуск М. М. Вегеш. Ужгород: ФОП Наумченко Н. В., 2019. 144 с.

проект Спільної операційної програми Румунія-Україна 2014 – 2020 CBC Smart Energy (2SOFT/1.2/52) «SMART CBC Energy» (2020 – 2021).

Є. Гайданка активно співпрацює з Трнавським університетом у Словацькій Республіці та Карловим університетом у Празі. М. Зан виступав експертом проектів «Неорусинство як дезінтеграційна загроза єдності українського етнічного простору: культурно-історичний аспект» (2015 – 2016) та «Запровадження в Ужгородському національному університеті сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» (Міжнародний фонд «Відродження». 2015 – 2018). М. Токар брав участь у міжнародних грантових проектах: Р №CBC 01008 на тему «Інноваційні методи в навчанні для підтримки партнерства – Inov Educ» (ГО «Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» – Norway Grants) (2014 – 2017); Р №CBC 01014 на тему «Обмін ноу-хау з євроінтеграції та досвідом транскордонної співпраці між Норвегією, Росією та Україною» (ДВНЗ «Ужгородський національний університет» – Norway Grants) (2016 – 2017); Р №UP30017GR0037 на тему «Боротьба з етнічною дискримінацією та антисемітизмом у Закарпатті» (ГО «Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» – Фонд сприяння демократії Посольства США в Україні (U.S. Embassy in Ukraine) (2017 – 2018). К. Червеняк співпрацювала у фонді сприяння демократії Посольства США в Україні «Боротьба з етнічною дискримінацією та антисемітизмом в Закарпатті».

Кафедра політології і державного управління Ужгородського національного університету від часу свого виникнення наприкінці 1990 року пройшла своєрідну еволюцію від загальноуніверситетського підрозділу до кафедри факультету суспільних наук. Тут відбувається процес підготовки фахівців за повним циклом: бакалавр політології – магістр політології – доктор філософії. Кафедра, на якій викладають 6 докторів і 15 кандидатів наук, справедливо вважається одним із найпотужніших підрозділів не тільки факультету, але й університету загалом. Професорсько-викладацький склад бере активну участь в освітньо-педагогічному та науковому процесах. Упродовж тридцяти років свого існування науковці кафедри опублікували більше сотні монографій, які відзначаються актуальністю і науковою новизною, а їх автори відомі далеко за межами краю та України. На кафедрі триває процес формування власних політологічних шкіл із дослідження державотворчих процесів в Україні, вивчення країн Центрально-Східної Європи та дослідження виборчих і партійних систем України і світу.

1. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017. 160 с.
2. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендшел, Ю. О. Остапець, М. М.

- Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 213 с.
3. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендьел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 228 с.
 4. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендьел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 194 с.
 5. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендьел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск четвертий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 212 с.
 6. Асланов С. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
 7. Асланов С. Коалиционная политика как фактор ослабления посреднической функции политических партий (на примере Германии). *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2018. № 44. С. 199–204.
 8. Асланов С. Миграционная политика Италии как индикатор нерешенности миграционного вопроса в ЕС. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2020. № 56. С. 235–242.
 9. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.
 10. Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.
 11. Боднар В. Л. Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології: навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 160 с.
 12. Боднар В. Л., Буркало В. В., Корнійчук І. З., Тарабан О. І., Худанич В. І. Людина і суспільство: матеріали з основ політології, соціології. Ужгород: Видавництво «Карпати», 1994. 128 с.
 13. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв). Ужгород, 1996. 203 с.

14. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: (Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Ужгород, 1998. 170 с.
15. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Видання друге. Ужгород, 2000. 204 с.
16. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій). Ужгород, 1995. 89 с.
17. Боднар В. Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. 44 с.
18. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу / Укладачі: М. М. Вегеш, Ю. О. Остапець. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.
19. Вегеш М. М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.
20. Вегеш М. М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
21. Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
22. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород, 2007. 88 с.
23. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.
24. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.
25. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.
26. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Основи політології. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 421 с.
27. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Політологія в Ужгородському національному університеті та Болонський процес. Ужгород, 2004. 124 с.
28. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Політологія: Конспект лекцій. Ужгород, 1999. 82 с.
29. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Світ політології: Навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. 472 с.

30. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Як писати наукову роботу (методичні рекомендації по написанню курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт для студентів-політологів). Ужгород, 2003. 72 с.
31. Вегеш М. М., Палінчак М. М., Петрінко В. С. Геополітика в постанях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
32. Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
33. Вегеш М. М., Токар М. М., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник / 2-ге видання. Ужгород: Карпати, 2009. 256 с.
34. Вегеш М. М., Токар М. Ю., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник. Ужгород: Карпати, 2008. 256 с.
35. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.
36. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.
37. Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с.
38. Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.
39. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 448 с.
40. Вегеш М., Щадей М. Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз. Ужгород, 2003. 77 с.
41. Вибір 2019. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики» (м. Ужгород, 15 листопада 2018 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. 206 с.
42. Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / ред. М. М. Вегеш. Ужгород: Карпати, 2002. 712 с.
43. Гайданка Е. Либерализация государственного режима в условиях кризиса социализма: словацкий контекст (середина 1980-х – 1992 гг.). *Научный диалог*. 2020, № 8, С. 367–382.
44. Гайданка Е. Общественное и политическое пространство децентрализованных процессов в Трнавском крае Словакии. *Вестник Томского государственного университета*, 2019, № 44, С. 101–109.
45. Гайданка Е. Фрагментация политико-партийного пространства на региональном уровне: контекст местных выборов в Чешской Республике.

- Вестник Томского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Политология.* 2018, № 45, С. 184–193.
46. Гайданка Е. Электоральные разграничения и фрагментация регионов Словакии (кейс парламентских выборов 1990–2020 гг.). *Регионоведение.* 2021. Т. 29. № 2. С. 230–249.
 47. Гармасій І. Висока наука: Ужгородський національний. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 224 с.
 48. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті) / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. 200 с.
 49. Гранчак І. М., Довганич О. Д., Сливка В. Ю., Туряниця В. В. Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету – 50 років. Ужгород, 1995. 196 с.
 50. Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства: колективна монографія / за заг. ред. д. держ. упр., доц. Маріана Токаря і д. держ. упр., проф. Петра Петровського; ЛРІДУ НАДУ; НДІ політичної регіоналістики УжНУ. Львів, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. 374 с.
 51. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття / Під редакцією А. Круглашова і М. Токаря; Редакційна колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
 52. Європа і політика. Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. 160 с.
 53. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. 721 с.
 54. Закарпаття в незалежній Україні (1991-2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис / Під загальною редакцією Маріана Токаря; Авторський колектив: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.
 55. Інституційні та нормотворчі аспекти адаптації національних законодавств до норм та стандартів ЄС. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9 травня 2009 року. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 232 с.
 56. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.

57. Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року) [Відп. за вип.: М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород, 2019. 277 с.
58. Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний покажчик / Підготували М. М. Вегеш, М. П. Зан. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 168 с.
59. Кічера Н.М. Білатеральна міждержавна співпраця з питань меншин в етнополітиці Словацької Республіки. *Русин.* Том 59. 2020. С. 197-214. DOI: 10.17223/18572685/59/11.
60. Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2019. 414 с.
61. Лендьел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.
62. Лендьел М. О. Розширення та політика сусідства Європейського Союзу: навчально-методичний посібник та матеріали до курсу. Ужгород: Мистецька лінія, 2008. 283 с.
63. Лендьел М. О., Керецман В. Ю. Регіональна політика та управління у країнах Європи: матеріали до навчального курсу. Навчально-методичні матеріали для студентів вищих навчальних закладів та державних службовців. Ужгород, 2001. 248 с.
64. Манайло-Приходько Р. Ю., Остапець Ю. О. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. 388 с.
65. Марадик Н. В. Перехід до демократії в Чеській Республіці. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 174 с.
66. Методичні вказівки до навчального курсу «Політологія» / Підготували В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендьел, Н. В. Марадик, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, В. С. Петрінко, М. О. Сорока, О. А. Сурніна-Далекорей, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 168 с.
67. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш, М. П. Зан, М. О. Лендьел, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Частина перша: Основи політології; Основи соціології; Історія політичних вчень зарубіжних країн; Сучасна зарубіжна політологія; Філософія політики; Історія і теорія демократії; Політичні еліти і політичне лідерство; Політична культура; Релігія і політика; Основи конфліктології / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський

- національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 180 с.
68. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: М. М. Вегеш, М. О. Лендзел, М. Ю. Токар. Частина друга: Технологія політичного процесу; Теорія міжнародних відносин; Політична регіоналістика та регіональне управління; Міжнародні організації; Світовий процес і геополітика; Методика викладання соціально-політичних дисциплін; Політична історія Закарпаття / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет; Кафедра політології. Ужгород, 2002. 124 с.
 69. Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Передмова М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 160 с.
 70. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород, 2007. 88 с.
 71. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання друге, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.
 72. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання третє, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.
 73. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. Бібліографічний покажчик змісту. Випуски 1-1 (18) (2004-2015). До 25-річчя кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету / Укладачі Н. С. Лехман, Л. О. Мельник; Відповідальна за випуск М. М. Медвідь. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 116 с.
 74. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945-2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. 124 с.
 75. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Біобібліографічний довідник / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Бібліографія ред. О. Д. Закривидорога; Відповідальний за випуск І. О. Мандрик. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2010. 440 с., іл.
 76. Основи політології: Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять для студентів неполітологічних спеціальностей УжНУ / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш, М. П. Зан, В. В. Марина. Міністерство освіти і науки України, Ужгородський

- національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 68 с.
77. Остапець Ю. Между Сциллой национализации и Харибдой регионализации: особенности развития партийной системы Украины. *Полития*. 2019. № 4. С. 154–175.
 78. Остапець Ю., Ключкович А. Особенности партийной системы Словакии в контексте парламентских электоральных циклов 2016 – 2020 гг. *Международная экономика и международные отношения*. 2021. Т. 65. № 3. С. 81–90.
 79. Остапець Ю., Остапець И. Изменение акторной структуры и конфигурации партийной системы Украины по итогам президентских и парламентских выборов 2019 года. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2019. № 52. С. 193–205.
 80. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.
 81. Остапець Ю. Рецензія на монографію Анатолія Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій». *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 96–97.
 82. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
 83. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 408 с.
 84. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур: Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
 85. Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М. Особливості процесу інституціоналізації політичних партій в умовах демократичного транзиту. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. 240 с.
 86. Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
 87. Петрінко В. С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник для студентів за напрямком підготовки 6.030104 – Політологія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. 164 с.

88. Під покровительством музи Клію: Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років / Упорядники: М. В. Олашин, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. 280 с., іл.
89. Політика і державне управління. Тези доповідей 70-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Видання присвячене 70-річчю Ужгородського національного університету, 25-річчю кафедри політології і державного управління та 10-річчю факультету суспільних наук УжНУ. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. 136 с.
90. Політична наука: навчально-методичний посібник / За редакцією М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 444 с.
91. Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. 264 с.
92. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навчальний посібник / Упорядкування Мирослава Лендшел. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
93. Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку. Наукові доповіді та статті. К.: Видавництво Європейського університету, 2000. 252 с.
94. Політологія. Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять. Методичний посібник / Підготували: В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. М. Горобченко, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендшел, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, В. С. Петрінко, М. Ю. Токар, В. І. Худанич. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2006. 108 с.
95. Політологія. Соціологія: Програми нормативних курсів і спецкурсів, плани семінарських занять / Відповідальний за випуск: М. М. Вегеш. Ужгород, 1999. 92 с.
96. Політологія: підручник / За редакцією М. М. Вегеша. 3-тє видання, перероблене і доповнене. К.: Знання, 2008. 384 с.
97. Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції 26-27 вересня 1996 року. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. 232 с.
98. Сторінки історії Ужгородського національного університету. Документи і матеріали: Посібник / Укладання, коментарі Н. М. Жулканич. Ужгород: УжНУ, 2005. 200 с.

99. Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939): Монографія; Серія «Studia Regionalistica» / № 5; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. 328 с.
100. Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапець, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. 180 с.
101. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин. Львів: Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України, 2020. 412 с.
102. Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2015. 100 с.
103. Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Упорядники: І. М. Вегеш, М. М. Колодій; Відповідальний за випуск М. М. Вегеш. Ужгород: ФОП Наумченко Н. В., 2019. 144 с.
104. Ужгородський державний університет / Редакційна колегія: В. Ю. Сливка (голова), М. І. Пітюлич (заступник голови), Ю. М. Бідзіля (заступник голови), Л. О. Белей (літературний редактор), Т. М. Розумик, Т. Т. Дудинський, Ю. М. Сегеда, І. М. Ліхтей, В. М. Вайс, О. Г. Чубарь, В. Ю. Керецман, І. Й. Росола, І. А. Ілько, Г. В. Кун, М. М. Рошко, М. Й. Пілаш, Ю. А. Хоменко. Ужгород: Ужгородський державний університет; Ужгородська міська друкарня, 2000. 125 с.
105. Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття / Редколегія: М. М. Вегеш (голова редколегії), О. Г. Сливка, Л. О. Белей, І. П. Студеняк, В. В. Марина, Т. М. Розумик (відповідальний редактор), М. М. Басараб, В. В. Браславець. Ужгород: Всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Карпати»; «Наш рідний край»; «Вісник Карпат», 2005. 192 с.
106. Ужгородський національний університет: 70 років на шляху національно-освітнього відродження України. Ювілейне видання до 70-річчя університету / Відповідальний редактор Л. О. Белей. Київ: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 192 с.; іл.
107. Україна – ЄС: правові, політичні, соціальні та економічні аспекти інтеграції. Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 204 с.
108. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. V Науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 25

- вересня 2020 року). [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 320 с.
109. Україна та Центральна Європа. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2019. 261 с.
 110. Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010. Karpatalja Evszamokban. 1867 – 2010 / українсько-угорське двомовне видання; ukran-magyar ketnyelvu kiadvany / Автори-упорядники: Вегеш М., Молнар Д. Стефан, Молнар Й., Остапець Ю., Офіцинський Р., Токар М., Фединець Ч., Черничко С.; Серія «Studia Regionalistica» / № 3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 312 с.
 111. Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / М. М. Vehesh, М. М. Palinchak, V. V. Marcuk, М. М. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 220 p. Church, spirituality, nation: the Ukrainian Grrek-Catholic Church in the social life of Ukraine: Collective monograph / М. М. Vehesh, М. М. Palinchak, V. V. Marcuk, М. М. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 224 p.
 112. Carpatica–Карпатика. Випуск 14: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича [Редакційна колегія: Е. А. Балагурі, М. М. Вегеш, С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк, В. Г. Котигорошко, В. В. Марина, М. І. Пітюлич, О. П. Реєнт, М. П. Тиводар; Відповідальні за випуск: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. 343 с.
 113. Haydanka Y. Authoritarization or Democratization: Directions of Electoral Processes in Present-day Slovakia. *Journal of Comparative Politics*. 2021, Vol. 14. No 2, pp. 4–16.
 114. Haydanka Y. Electoral and Citizen’s View on Euroscepticism in Transitional Society: the Case of the Czech Republic. *On-line Journal Modelling the New Europe*. 2020, No 33, pp. 111–133.
 115. Haydanka Y. Urgent Decentralization Problems in the Czech Republic at a Regional Level: Political, Administrative, and Sociological Dimensions. *Public Policy and Administration*. 2020, Vol. 19. No 2, pp. 253–265.
 116. Kárpátalja 1919 – 2009: történelem, politika, kultúra / Főszerkesztő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola. Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 640 old.
 117. Lendel M. International Standards of Citizens Assessment of Public Administration and Local Government Reform in Ukraine After 2014 *Public Policy and Administration*. 2019. Vol. 18, No 2, P. 314–326.

118. Lendel M. Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaidan internal and international crisis. *Public Policy and Administration*. 2016. Vol. 15, No 4. P. 549–563.
119. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. 212 p.
120. Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present [М. М. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean; Cluj Napoca: Editura Ecju Transilvan, 2016. 487 с.
121. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad, 26-28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [М. М. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. 454 с.
122. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [М. М. Вегеш – рецензент і член ред. кол.]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. 590 с.
123. Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність / Редактори: Віорел Чубота, Тоадер Нікоара, Микола Вегеш, Люба Горват. Editura Presa Universitara Clujana – Editura Muzeului Satmarean, 2007. 344 с.
124. The level of efficiency and the need for the influence of social sciences on the development of modern civilization: collective monograph / K. S. Brenzovych, Yu. O. Ostapets, M. M. Palinchak, M. I. Tsalan, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020. 100 p.
125. Tokar M. Rebranding Non-Governmental Organizations of national minorities in democratic countries: A vision of Ukrainian researchers. *Agathos. An Internathional Review of the Humanities and Social Science*. Volume 11, Issue 2/2020. pp. 297 – 306.
126. Zan M., Hvozdyak O. Ethno-cultural renaissance and public representation of German national minority in Transcarpathian Region after 1989. *Shkidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2019, 13, 168–178. doi: 10.24919/2519-058x.13.188687.

ПУБЛІКАЦІЇ МИКОЛИ ВЕГЕША З ПОЛІТИЧНИХ НАУК

1. Басараб М., Вегеш М. Деякі теоретичні аспекти геополітики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. Ред.), В.Денисенко, Ф.Кирилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 191–208.
2. Басараб М., Вегеш М. Передумови та хроніка боротьби за незалежність. *Регіоналістика*. Інформаційно-аналітичний журнал. 2011. №2. С. 18–25.
3. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Корнійчук І., Лендьел М., Остапець Ю., Худанич В. Політологія. Соціологія: Програми нормативних курсів і спецкурсів, плани семінарських занять / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1999. 92 с.
4. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Корнійчук І., Лендьел М., Остапець Ю., Томко Ян, Худанич В. Основи політології: Навчальна програма нормативної дисципліни. Плани семінарських занять / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 2000. 62 с.
5. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Корнійчук І., Остапець Ю., Офіцинський Р., Худанич В. Програма курсу «Основи політології» / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1997. 12 с.
6. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Корнійчук І., Остапець Ю., Худанич В. Програми спецкурсів для студентів гуманітарних факультетів Ужгородського державного університету / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1997. 65 с.
7. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Корнійчук І., Остапець Ю., Офіцинський Р., Худанич В. Програма курсу «Основи політології». Плани семінарських занять з курсу політології. Програми спецкурсів / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1998. 90 с.
8. Боднар В., Буркало В., Вегеш М., Гиря В., Остапець Ю., Худанич В. Плани семінарських занять з курсу політології для студентів усіх форм навчання / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1997. 20 с.
9. Боднар В., Вегеш М. Про деякі питання викладання курсу політології в Угорській і Чеській Республіках. *Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку*: (Наукові доповіді та статті) / Мініст. освіти і науки України, Академія політ. наук України, Київський націон. ун-т ім. Т.Шевченка, Європейський ун-т. Київ: Вид-во Європейського університету, 2000. С. 24–30.
10. Боднар В., Вегеш М. Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект. *Carpatica–Карпатика*: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 12. С. 342–346.
11. Боднар В., Вегеш М. Угорські національні меншини у ХХ столітті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 12. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 218–221.
12. Боднар В., Вегеш М., Зан М., Лендьел М., Марина В., Остапець Ю., Токар М., Фенич В. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету. Частина перша: Основи політології; Основи соціології; Історія політичних вчень зарубіжних країн; Сучасна зарубіжна політологія; Філософія політики; Історія і теорія демократії; Політичні еліти і політичне лідерство; Політична культура; Релігія і політика; Основи конфліктології / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 180 с.

13. Боднар В., Вегеш М., Зан М., Марина В. Основи політології: Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять для студентів неополітологічних спеціальностей УжНУ / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 68 с.
14. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1996. 203 с.
15. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Основи політології: (Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 1998. 170 с.
16. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Основи політології: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Видання друге. Ужгород, 2000. 204 с.
17. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Становлення і розвиток політичної думки в Україні: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 89 с.
18. Вегеш І., Вегеш М. Геополітична думка України наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. через призму державотворення. Geopolitical thought of Ukraine at the end of XIX – in the first half of XX century. Through the prism of state formation. *Regionalna Revue / Regional Revue*. Trebisov, Slovenska republika. 2020. No. 2. Vol. 1. P. 71–97.
19. Вегеш І., Вегеш М. Історико-політологічна концепція Михайла Грушевського та місце в ній історії Закарпаття. Conceptul istoric și politic al lui Mihail Hrușevski și locul acestuia în istoria Transcarpatiei Historical and political conceht of Mykhailo Hrushevsky and a place for history of Transcarpathia in it. *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2021. С. 39–62.
20. Вегеш І., Вегеш М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137–145.
21. Вегеш І., Вегеш М. Михайло Драгоманов і Закарпаття. *Bildung, Sozialarbeit, offentliche Verwaltung und regionale Entwicklung. Verfahren der wissenschaftlich Arbeiten. Zbornik vedeckych prispevkov* / Editors: Holonic Jan, Nowak Barbara, Palinchak Mykola. Krakow, 2020. С. 127–139.
22. Вегеш М. [Рец.: Історія політичної думки України: підручник / За заг. ред. Н.М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000. 632 с.]. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017. С. 152–156.
23. Вегеш М. «Вважаю, що найгірше для політика – це зрада». Ректор УжНУ про справи університетські, ужгородські, обласну раду та політику. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/8788> (дата звернення: 20. 12. 2021).
24. Вегеш М. Августин Волошин і проблема національної політичної еліти. *Слово* (спецвипуск). Народний журнал Закарпаття. 2004. №2 (40). Вересень – жовтень. С. 16–20.
25. Вегеш М. Автономно-Землеробський Союз. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 26.
26. Вегеш М. Актуальне інтерв'ю з новим завідувачем кафедри політології Ужгородського національного університету. Розмовляв Іван Уста. *Carpatica–Карпатика*: Політологічні студії: історія, теорія, практика. Ужгород, 2003. Вип. 21. С. 377–381.

27. Вегеш М. Актуальні проблеми українського елітотворення. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньонауковому) рівні (доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 48 с.
28. Вегеш М. Американська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 79–108.
29. Вегеш М. Англійська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 73–76.
30. Вегеш М. Аспірантам про академічну доброчесність. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/mikola-vegesh-akademich-dobrochesnost.htm> (дата звернення: 11. 04. 2020).
31. Вегеш М. Аспірантам про кафедру політології. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/novi-aspiranti-na-kafedri-politologiji-i-derzhavnogo-upravlinnya.htm> (дата звернення: 11. 04. 2020).
32. Вегеш М. В УжНУ провели наукову конференцію з нагоди 30-річчя кафедри політології і державного управління. Вступне слово завідувача кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету професора Миколи Вегеша на пленарному засіданні наукової конференції «Політичні перетворення у країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти». URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/new/>(дата звернення: 21.05.2021).
33. Вегеш М. Вдалиий дебют видавничої серії «Studia Regionalistica». *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 13: Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 346–347.
34. Вегеш М. Вступне слово під час відкриття наукової конференції, присвяченої 30-річчю заснування кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/30-richchya-kafedri-politologiji-i-derzhavnogo-upravlinnya.htm> (дата звернення: 11. 04. 2022).
35. Вегеш М. Вячеслав Чорновіл у дисидентському русі 60–80-х років. *Carpatica–Карпатика: Політологічні студії: історія, теорія, практика / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства*. Випуск 21. Ужгород, 2003. С. 173–180.
36. Вегеш М. Геополітика в іменах / Видання друге, доповнене. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.
37. Вегеш М. Геополітика. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. С. 121–143.
38. Вегеш М. Геополітика. Вибрана бібліографія. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 202-249. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 178–201.
39. Вегеш М. Геополітика. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти за напрямом підготовки 052 – Політологія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 60 с.
40. Вегеш М. Геополітика. *Політологія: Підручник / За ред. М. М. Вегеша*. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 350–380. (Вища освіта XXI століття).
41. Вегеш М. Геополітика: минуле, сучасне, майбутнє. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 25. Актуальні проблеми української політології /Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 84–110.

42. Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present.* Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143–152.
43. Вегеш М. Геополітичні епохи. *Політична наука: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. М. М. Вегеша.* Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 246–248.
44. Вегеш М. Державотворчі процеси в Україні. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньонауковому) рівні (доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 42 с.
45. Вегеш М. Джерела геополітики: концепції цивілізаційного підходу до історичного процесу; військово-стратегічні теорії; концепції географічного детермінізму. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд.* Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 30–49.
46. Вегеш М. До питання становлення політології як науки. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології.* Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 50–51.
47. Вегеш М. Еволюція зарубіжної геополітичної думки. *Політична наука: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. М. М. Вегеша.* Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 248–323.
48. Вегеш М. Загальна теорія політології: навчальна програма нормативної дисципліни і плани семінарських занять / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 2000. 34 с.
49. Вегеш М. Закарпаття електоральне. *Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів.* Ужгород, 2009. С. 3.
50. Вегеш М. Закарпаття через призму політичних виборів. Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики запропонованою монографією «Закарпаття через призму політичних виборів» (Ужгород: Карпати, 2009. 408 с.) продовжує видавничу Серію «Studia Regionalistica». URL: <https://ua-reporter.com/uk/news/zakarpattya-cherez-pryzmu-politychnyh-vyboriv> (дата звернення: 21. 12. 2021).
51. Вегеш М. Західна геополітика в іменах / Ужгородський національний університет, Кафедра політології. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
52. Вегеш М. Збігнев Бжезінський про геополітичні пріоритети України: еволюція оцінок. *Політика і державне управління.* Тези доповідей 70-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Видання присвячене 70-річчю Ужгородського національного університету, 25-річчю кафедри політології і державного управління та 10-річчю факультету суспільних наук УжНУ. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. С. 26–31.
53. Вегеш М. Зовнішня політика України: програма і плани семінарських занять з нормативного курсу для студентів-політологів / Ужгородський державний університет, кафедра політології. Ужгород, 2000. 24 с.
54. Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. Т. 4. Основи політичної науки. Західна геополітика в іменах. Історія, філософія, політологія і літературознавство (Рецензії різних років). Передвиборні програми, політичні звернення та прокламації. Інтерв'ю різних років (1994–2005). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 478 с.
55. Вегеш М. Італійська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд.* Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 68–72.

56. Вегеш М. Категорії геополітики. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 242–246.
57. Вегеш М. Кафедра політології і державного управління: етапи становлення і розвитку. *На допомогу аспірантам-політологам*. Робочі програми навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 052 Політологія освітньої програми Політологія / Political Science / За загальною редакцією професорів М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Видання друге, перероблене і доповнене. Ужгород, 2020. С. 188–192.
58. Вегеш М. Кафедра політології і державного управління: етапи становлення і розвитку. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 5–13.
59. Вегеш М. Кафедра політології Ужгородського національного університету: сторінки історії та перспективи розвитку. *Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний показник* / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Кафедра політології. Ужгород, 2003. С. 4–31.
60. Вегеш М. Мені б дуже хотілося, щоб новий факультет почав свою роботу. URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/26724>(дата звернення: 05.10.2021).
61. Вегеш М. Міжнародна конференція про теоретичні концепції та політичні реалії сучасного світу. Виступ ректора Ужгородського національного університету професора Миколи Вегеша при відкритті міжнародної науково-практичної конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» (2 жовтня 2009 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 13: Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 6–7.
62. Вегеш М. Місце України в сучасному геополітичному просторі. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 23–29.
63. Вегеш М. Наукові здобутки кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету: історія виникнення і сучасний стан. *Наукова бібліографія кафедри політології і державного управління УжНУ: бібліографічний показник* / Упоряд.: Микола Вегеш і Маріан Токар; Ужгородський національний університет. Ужгород: Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 4–49.
64. Вегеш М. Німецька геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 50–67.
65. Вегеш М. Організація і проведення наукових досліджень. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні (доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 39 с.
66. Вегеш М. Основи наукових досліджень [Навчально-методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти спеціальності «Політологія»]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2021. 67 с.

67. Вегеш М. Основи наукових досліджень. Методичні матеріали для бакалаврів політології / Видання друге, доповнене. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 74 с.
68. Вегеш М. Основні закони геополітики. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 239–242.
69. Вегеш М. Передмова. Значення толерантності у сучасному світі та виклики для України. *Толерантність на кордонах Європи: вимір для України*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; [Упоряд.: І. Вегеш, М. Колодій; Відп. за вип. М. Вегеш]. Ужгород: ФОП Наумченко Н. В., 2019. С. 8.
70. Вегеш М. Передмова. *Методичні вказівки до навчального курсу «Політологія»* / Упорядники та відповідальні за випуск: Ю. О. Остапець, М. П. Зан, В. С. Петрінко, О. А. Сурніна-Далекорей, Н. В. Марадик, М. О. Сорока. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. С. 4–11.
71. Вегеш М. Передмова. *Політологія*. Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять (Методичний посібник). Ужгород, 2006. С. 4–9.
72. Вегеш М. Передне слово. *Боднар В.Л. Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології: навчально-методичний посібник*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. С. 3–6.
73. Вегеш М. Політична географія і геополітика. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 84 с.
74. Вегеш М. Політична географія і геополітика. Методичні рекомендації для студентів спеціальності «Публічне управління та адміністрування» / Видання друге, змінене і доповнене. Ужгород, 2022. 108 с.
75. Вегеш М. Політологія як наука про політику. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017. С. 103–121.
76. Вегеш М. Поняття геополітики, її методи і функції. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 233–239.
77. Вегеш М. Практика впровадження Болонської реформи. Інтерв'ю з Миколою Миколайовичем Вегешем. *Світ Карпат: бізнес, туризм, духовність*. Всеукраїнський часопис. 2005. № 3. С. 16.
78. Вегеш М. Презентація наукових результатів та управління науковими проектами. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньонауковому) рівні (доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 48 с.
79. Вегеш М. Проблематика війни і миру в спадщині Реймона Арона. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 108–116.
80. Вегеш М. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії в науковій спадщині професора В.І.Худанича. *Carpatica–Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів*. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. Ужгород, 2002. Вип. 14. С. 11–41.
81. Вегеш М. Рецензія: Рябчук М. Зона відчуження. Українські олігархи між Сходом і Заходом (К.: Критика, 2004). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. Ред.), В.Денисенко, Ф.Кирилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 245–248.

82. Вегеш М. Рецензія: Токар Маріан. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. Ужгород, 2001. 176 с. *Carpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 8. С. 292–298.
83. Вегеш М. Рецензія: Ющенко В. 28 тижнів української історії (Рівне, 2003). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. Ред.), В. Денисенко, Ф. Кирилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 242–245.
84. Вегеш М. Російська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 128–177.
85. Вегеш М. Світ філософії Михайла Блецкана. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 3 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), В. Андрущенко, М. Блецкан та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. С. 244–248.
86. Вегеш М. Світовий процес і геополітика / Видання третє, доповнене. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
87. Вегеш М. Скандинавська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 77–78.
88. Вегеш М. Слово про засновника кафедри політології в Ужгородському національному університеті. *Боднар В. Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 3–4.
89. Вегеш М. Україна в сучасних вітчизняних і зарубіжних геополітичних доктринах. Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні (доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 64 с.
90. Вегеш М. Українська геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 178–201.
91. Вегеш М. Український політолог Володимир Горбатенко [Рец.: Горбатенко Володимир Павлович: до 60-річчя від дня народження і 30-ліття науково-педагогічної діяльності / упорядник О. В. Кукуруз; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. К.: ВЦ «Академія», 2017. 144 с.]. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 179–182.
92. Вегеш М. Французька геополітика. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 109–127.
93. Вегеш М. Фундаментальна монографія про етнополітичну стабільність України [Рец.: Асланов Стеллас. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: Монографія. Ужгород: Ліра, 2016. 464 с.]. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 203–208.
94. Вегеш М. Футурологічна концепція Олвіна Тоффлера. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 25. Актуальні проблеми української політології / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 222–256.
95. Вегеш М. Худанич Василь Іванович. *Наукова еліта Закарпаття*. Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Редакційна колегія: М. М. Вегеш, Л. О. Белей, О. Г. Сливка, І. П. Студеняк, В. В. Марина. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 142–143.

96. Вегеш М. Худанич Василь. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 370.
97. Вегеш М. Царина політичної регіоналістики. *Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття)*. 20-й річниці новітньої національно-державницької боротьби українців та проведенню Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову присвячується. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. С. 3–4.
98. Вегеш М. Школи російської геополітики: від Петра Чаадаєва до Володимира Петрова. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, соціологія, філософія / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Факультет суспільних наук, Кафедра політології, Кафедра філософії. Випуск 4. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. С. 45–88.
99. Вегеш М. Юрген Габермас про США та сучасне і майбутнє ЄС. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 148–152.
100. Вегеш М. Якою ми бачимо нову Україну (Політичні замітки про минуле і майбутнє українського народу). Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. 120 с.
101. Вегеш М., Віднянський С., Чаварга А. Становлення державної служби Карпатської України крізь призму українсько-чехословацьких відносин (1938–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С. 103–118.
102. Вегеш М., Гиря В. Деякі нотатки про місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 209–216.
103. Вегеш М., Гиря В. Роберт Каган про роль США в новому світовому порядку. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 188–197.
104. Вегеш М., Гиря В. Як голосували закарпатці в 39-му? (Електоральні настрої населення Закарпаття під час виборів до Союму Карпатської України). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 6–11.
105. Вегеш М., Горват Л. Українська державність у ХХ столітті: (Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету) / Ужгородський державний університет, Кафедра історії України, кафедра політології. Ужгород, 2000. 98 с.
106. Вегеш М., Горват Л. Феномен Августина Волошина через призму політичного лідерства. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. С. 87–94.

107. Вегеш М., Зан М. Враження з того боку Тиси. *Carpatica–Карпатика*: Політологічні студії: історія, теорія, практика / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Вип. 21. Ужгород, 2003. С. 371–374.
108. Вегеш М., Зан М. Етнополітична реальність Закарпаття (1991–2001 рр.). *Політологічний вісник*. 2003. №14. С. 182–204.
109. Вегеш М., Зан М., Остапець Ю. До питання про методику написання наукової публікації та кваліфікаційних робіт студентів-політологів. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В. І. Гирия., М. М. Вегеш. Ужгород: ПП Роман О. І., 2021. С. 385–394.
110. Вегеш М., Зан М., Остапець Ю. Спеціальність «Політологія» в Ужгородському національному університеті: становлення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 10. Ювілейний випуск з нагоди десятої річниці відкриття спеціальності «Політологія» в УжНУ. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2008. С. 3–7.
111. Вегеш М., Зан М., Остапець Ю., Токар М. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород, 2007. 88 с.
112. Вегеш М., Зан М., Остапець Ю., Токар М. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання друге, доповнене і змінене. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.
113. Вегеш М., Зан М., Остапець Ю., Токар М. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання третє, доповнене і змінене. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.
114. Вегеш М., Ключкович А., Лендзел М. Спеціальність, за якою майбутнє: політологія в УжНУ. Розмовляв О. Шафраньош. URL: <https://uzhgorod.net.ua/news/159611> (дата звернення: 21.05.2021).
115. Вегеш М., Колодій М. Деякі аспекти методики викладання навчальної дисципліни «Організація і проведення наукових досліджень» для аспірантів Ужгородського національного університету. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск четвертий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 197–212.
116. Вегеш М., Кополовець Р. Демократичний транзит у країнах пострадянського простору: генеза, моделі, етапи. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2020. Випуск 33. С. 94–100.
117. Вегеш М., Кополовець Р. Модель демократичної трансформації З. Бжезинського та А. Пшеворського і їхня роль у сучасній політичній науці. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2020. Випуск 32. С. 88–94.
118. Вегеш М., Кополовець Р. Причини і передумови окупації Луганської та Донецької областей: емпіричний аналіз територій (на основі показників індексу демократизації «Freedom in the world 2020»). *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4. С. 43–48.
119. Вегеш М., Король І. До питання про прийом України в ООН. *Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Організації Об'єднаних Націй (8 грудня 1995 р.)* / Мініст. освіти України, Кафедра нової і новітньої історії та історіографії історичного факультету Ужгород. держ. у-ту, Генеральне агентство по туризму в Закарп. обл. Ужгород, 1997. С. 8–11.

120. Вегеш М., Король І., Опіярі В. Українська преса про 50-річчя ООН. *Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Організації Об'єднаних Націй (8 грудня 1995 р.)* / Мініст. освіти України, Кафедра нової і новітньої історії та історіографії історичного факультету Ужгород. держ. у-ту, Генеральне агентство по туризму в Закарп. обл. Ужгород, 1997. С. 55–63.
121. Вегеш М., Кухта В. «Імітаційна демократія» як специфічна модель політико-трансформаційного процесу в країнах Тропічної Африки. *The XI International Science Conference «Theoretical approaches of Fundamental Sciences. Theory, Practice and prospects»*, April 26–28, 2021, Geneva, Switzerland. С. 206–208.
122. Вегеш М., Кухта В. Інтеграція основних чинників політичного розвитку країн Тропічної Африки як умова демократичного транзиту. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2020. 3 (2). С. 92–101.
123. Вегеш М., Лендшел М. Чи варто вивчати політологію. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/onlajn-zustrich-iz-vipusknikami-kafedri-politologiji-021221.htm> (дата звернення: 03.12.2021).
124. Вегеш М., Лендшел М., Токар М. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету. Частина друга: Технологія політичного процесу; Теорія міжнародних відносин; Політична регіоналістика та регіональне управління; Міжнародні організації; Світовий процес і геополітика; Методика викладання соціально-політичних дисциплін; Політична історія Закарпаття / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет; Кафедра політології. Ужгород, 2002. 124 с.
125. Вегеш М., Марина В. Рецензія: Мигович І.І., Макара М.П. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. Ужгород, 2000. 160 с. *Carpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 8. С. 294–297.
126. Вегеш М., Олашин М. Науковець, педагог, громадський діяч: До 100-річчя від дня народження професора Василя Худанича. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/100-richchya-vid-dnya-narodzhennya-profesora-vasilya-hudanicha.htm> (дата звернення: 26. 03. 2022).
127. Вегеш М., Олашин М. Професор Микола Палінчак. Штрихи до портрета науковця, педагога, людини: науково-популярний нарис [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Факультет суспільних наук; Факультет історії і міжнародних відносин. Ужгород, 2022. 44 с.
128. Вегеш М., Остапець Ю. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.
129. Вегеш М., Остапець Ю. Витоки і сутність демократії. *Політична наука*: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 77–78.
130. Вегеш М., Остапець Ю. Габріель Алмонд – класик сучасної політології. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 179–187.
131. Вегеш М., Остапець Ю. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку. *Політологія*: Підручник / За ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 51–64. (Вища освіта XXI століття).

132. Вегеш М., Остапець Ю. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції. *Політологія: Підручник* / За ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 78–103. (Вища освіта ХХІ століття).
133. Вегеш М., Остапець Ю. Зародження політичних знань в державах Стародавнього Сходу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 2 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. ред.), В.Денисенко, Ф.Кирилук та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 245–251.
134. Вегеш М., Остапець Ю. Зародження політичних знань у державах Стародавнього Сходу. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 9–15.
135. Вегеш М., Остапець Ю. Історичні форми та емпіричні моделі демократії. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 78–82.
136. Вегеш М., Остапець Ю. Концепція правової, соціальної держави. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 100–101.
137. Вегеш М., Остапець Ю. Основи політології / Ужгородський національний університет; Кафедра політології. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 421 с.
138. Вегеш М., Остапець Ю. Перехід до демократії. Умови переходу. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 82–83.
139. Вегеш М., Остапець Ю. Політико-правова думка Середньовіччя та Нового часу. Характерні особливості розвитку політичної думки Середньовіччя (V–XV ст.). *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 20–31.
140. Вегеш М., Остапець Ю. Політичний режим. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 97–100.
141. Вегеш М., Остапець Ю. Політичні вибори: начерк до теорії електорального процесу. *Carpatica–Карпатика: Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи* / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства, Кафедра політології. Ужгород, 2002. Вип. 16. С. 173–191.
142. Вегеш М., Остапець Ю. Політичні еліти та лідерство. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск четвертий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 187–196.
143. Вегеш М., Остапець Ю. Політичні конфлікти. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 181–197.
144. Вегеш М., Остапець Ю. Політичні партії в Україні 1991–2001 рр. *Carpatica–Карпатика: Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи* / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства, Кафедра політології. Ужгород, 2002. Вип. 16. С. 5–25.
145. Вегеш М., Остапець Ю. Політологія в Ужгородському національному університеті та Болонський процес / Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2004. 124 с.
146. Вегеш М., Остапець Ю. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології. *Політологія: Підручник* / За ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 12–25. (Вища освіта ХХІ століття).

147. Вегеш М., Остапець Ю. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 3–9.
148. Вегеш М., Остапець Ю. Політологія: Конспект лекцій. Ужгород, 1999. 82 с.
149. Вегеш М., Остапець Ю. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. *II Міжнародна конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Тези доповідей*. Одеса: Канадсько-український проект «Демократична освіта», Одеська Національна юридична академія, 2002. С. 27.
150. Вегеш М., Остапець Ю. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. *Регіональні студії: Науковий збірник*. Цей випуск приурочений 5-й річниці з дня заснування Інституту державного управління та регіонального розвитку / Мініст. освіти України, Ужгород. націон. ун-т, Інститут держ. управл. та регіонального розвитку. Ужгород: Ліра, 2002. Вип. 5. С. 76–85.
151. Вегеш М., Остапець Ю. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. *Carpatica–Karpatica: Історія, політологія, культура: минуле і сучасне* / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства. Ужгород, 2002. Вип. 18. С. 277–287.
152. Вегеш М., Остапець Ю. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні*. Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24–26 травня 2002 р.) / Укладач Л.Марголіна; Канадсько-український проект «Демократична освіта», Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія. К.: Ай Бі, 2003. С. 359–369.
153. Вегеш М., Остапець Ю. Російська євразійська політична думка в іменах. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 12. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 229–240.
154. Вегеш М., Остапець Ю. Світ політології: Навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. 472 с.
155. Вегеш М., Остапець Ю. Сутність, походження та функції держави. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 89–91.
156. Вегеш М., Остапець Ю. Факультет суспільних наук УжНУ. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 9. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 3–5.
157. Вегеш М., Остапець Ю. Форма державного правління. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 91–95.
158. Вегеш М., Остапець Ю. Форма державного устрою. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 95–97.
159. Вегеш М., Остапець Ю. Характерні особливості політико-правової думки Стародавньої Греції та Риму. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 15–20.
160. Вегеш М., Остапець Ю. Як писати наукову роботу (методичні рекомендації по написанню курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт для студентів-політологів) / Ужгородський національний університет; Кафедра політології. Ужгород, 2003. 72 с.
161. Вегеш М., Палінчак М. Біля джерел політичної науки в Ужгородському національному університеті. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура.

- Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ПП Роман О. І., 2021. С. 208–241.
162. Вегеш М., Палінчак М. Геополітика: минуле, сучасне, майбутнє. *Геополітика: Україна, Європа, світ: Суспільно-політичний погляд*. Geopolitics: Ukraine, Europe, World (socio-political view). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 7–22.
163. Вегеш М., Палінчак М. Політичні науки в Ужгородському національному університеті: сторінки становлення і розвитку. *Регіональні студії*. 2021. № 26. С. 66–87.
164. Вегеш М., Палінчак М., Голонич Ян. Геополітика: Україна. Європа. Світ (Суспільно-політичний погляд): Підручник. Фермонт, США, 2020. 249 с.
165. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
166. Вегеш М., Петрінко В. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
167. Вегеш М., Петрінко В. Політична географія і геополітика. Збірник навчально-методичних матеріалів для студентів спеціальності «Публічне управління та адміністрування». Ужгород: Ужгородський національний університет; Факультет суспільних наук; Кафедра політології і державного управління, 2021. 146 с.
168. Вегеш М., Сасин Г. Політична наука: причини виникнення та еволюція. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ПП Роман О. І., 2021. С. 376–384.
169. Вегеш М., Сасин Г. Україна і світ у науковій спадщині З. Бжезінського (Від «Великої шахівниці» до останніх інтерв'ю). *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 239–254.
170. Вегеш М., Токар М. Рецензія: Політична історія України. XX століття: В шести томах (К.: Видавництво «Генеза», 2003–2004). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М.Вегеш (голова редкол.), Д.Д.Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 222–227.
171. Вегеш М., Токар М. Фундаментальна праця українських істориків і політологів [Рец. на видання: Політична історія України. XX століття: В 6 т. Київ: Видавництво «Генеза», 2003–2004]. *Політичний менеджмент*. Український науковий журнал. 2004. №5 (8). С. 167–173.
172. Вегеш М., Туряниця В. Професор Василь Худанич: сторінки життя і творчості (до 80-річчя від дня народження). *Carpatica–Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів*. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. Ужгород, 2002. Вип. 14. С. 5–10.
173. Вегеш М., Хоменко О. Філософія освіти у спадщині А.Шептицького і сучасність. *Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 травня 1998 р.)* / Мініст.

- освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Академія Наук Вищої Школи України, Українська Академія Політичних Наук, Закарп. обл. держ. адміністр. Ужгород: МПП «Гражда», 1999. С. 191–197.
174. Вегеш М., Чаварга А. До питання про становлення державної служби у Карпатській Україні. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ПП Роман О. І., 2021. С. 294–309.
175. Вегеш М., Щадей М. Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз /Ужгородський національний університет; Кафедра політології. Ужгород, 2003. 77 с.
176. Методичні вказівки до навчального курсу «Політологія» / Підготували В. І. Басараб, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І., М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендьел, В. В. Марина, Ю. О. Остапеч, В. С. Петрінко, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 168 с.
177. На допомогу аспірантам-політологам. Робочі програми навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 052 Політологія освітньої програми Політологія / Political Science / За загальною редакцією професорів М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Видання друге, перероблене і доповнене. Ужгород, 2020. 193 с.
178. Політологія. Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять (Методичний посібник) / Підготували В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. М. Горобченко, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М. О. Лендьел, В. В. Марина, Ю. О. Остапеч, В. С. Петрінко, М. Ю. Токар, В. І. Худанич. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2006. 108 с.
179. Професор Микола Вегеш про світ політології в Ужгородському національному університеті. Розмовляв О. Шафраньош. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/svit-politologiji-v-uzhgorodskomu-natsionalnomu-universiteti.htm> (дата звернення: 05.10.2021).

Підготував до друку Микола Олашин